

Två Fogelströmströmvandringar

av Birgit Peters

Innehållsförteckning	sid. 1
En Fogelströmvandring på Södermalm	sid. 2
Sällskapet Per Anders Fogelströms Vänner	sid. 12
Karta över vandringen på Södermalm	sid. 13
Huvudpersoner i ”barn”-böckerna - kopieringsunderlag	sid. 14
Huvudpersoner i Stadserien - kopieringsunderlag	sid. 15
Familjen Karlsson i Stadserien- kopieringsunderlag	sid. 16
Arbetsuppgifter till Fogelströmvandringen	sid. 17
Litteraturlista till Fogelströmvandringen	sid. 28
Sofia Småklubbar	sid. 28
Minneslunden på Katarina kyrkogård	sid. 19
Förbundet för religionsfrihet	sid. 19
Information från Stockholmskällan och Stadsbiblioteket	sid. 19
En Kungsholmenvandring efter <i>Mödrar och Söner</i>	sid 20
Info Stockholms Stadsarkiv	sid. 26
Karta till vandringen på Kungsholmen	sid. 27
Huvudpersonerna i <i>Mödrar och söner</i> - kopieringsunderlag	sid. 28
Arbetsuppgifter till Kungsholmen	sid 29
Litteraturlista till Kungsholmen	sid. 30
Info Kungliga Biblioteket	sid 30
Arbetarrörelsens framväxt	sid. 31
Några industrier på Kungsholmen	sid. 32

(SL-kartorna används med tillstånd från Stadsbyggnadskontoret)

Omslagsbilden är tagen av Lasse Stener och får användas med tillstånd av Lasse Stener jr
Illustrationerna består av 25 färgfoton tagna av Olle Björkholm där inget annat anges
samt svartvita från Stockholms Stadsmuseum

Företal

Under snart 50 år har jag gjort Fogelströmvandringar på Södermalm, först med mina elever, sedan med svensklärare och därefter med studiecirkelar, föreningar och intresserad allmänhet. Det var *Mödrar och Söner* (1991) som gav inspiration till Kungsholmenvandringen.

Det är min förhoppning att dessa nu digitaliserade vandringar skall kunna underlätta för lärare att stimulera elever till läsning av Fogelströms Stockholmsromaner men de kan också vara av intresse för alla Fogelströmentusiaster. De kan användas tillsammans med studiematerialet Fogelström I som också återfinns på denna hemsida.

Vandringarna kommer att ingå i en publikation med titeln *Perspektiv på Per Anders Fogelström* där jag också samlat mina föredrag om författaren.

Huddinge i mars 2012

Birgit Peters

Adress: Lännavägen 10 B, 141 63 Huddinge

e-post: birgit.peters@telia.com tel. 08754 41 45 mobil 073 851 8565

Perspektiv på Per Anders Fogelström kan beställas på ovanstående adress, e-post eller mobilnr.
64 sid., ett 50-tal färgfoton och svartvita från Stockholms Stadsmuseum. Pris: 100 kr + 24 kr i porto

En Fogelströmvandring på Södermalm (karta sid. 13)

Hållplats 1: Lilla Bondegatan 17 – Åsögatan 209

Denna vandring börjar på Åsögatan utanför det hus i kulturresevatet på Åsöberget, där Per Anders Fogelström låter Henning och Lotten i *Mina drömmars stad* bosätta sig tillsammans med Tummen och Matilda. Adressen var tidigare Lilla Bondegatan 17. Under vandringens gång refereras också till de tre böcker som behandlar tiden före Stadserien. En översikt kan vara på sin plats:

(1981) <i>Vävarnas barn</i>	1749-1779
(1985) <i>Krigens barn</i>	1788-1814
(1987) <i>Vita bergens barn</i>	1821-1860
(1960) <i>Mina drömmars stad</i>	1860-1880
(1962) <i>Barn av sin stad</i>	1880-1900
(1964) <i>Minns du den stad</i>	1900-1925
(1966) <i>I en förvandlad stad</i>	1925-1945
(1968) <i>Stad i världen</i>	1945-1968

(underlag för stordia i Fogelströmhäfte I)

Genom de ovan nämnda åtta böckerna berättas Stockholms och dess fattiga innevärnans historia under 219 år.

Fogelström behöver inte redogöra för Hennings släkt. När han invandrar till Stockholm, är han föräldralös. Mamman har dött i kolera och pappan är okänd. Lottens förfäder möter oss redan i *Vävarnas barn*. De åtta böckerna skildrar tio generationer stockholmare.

Hennings och Lottens bostad

En sommardag 1867 kom Henning och Tummen i *Mina drömmars stad* vandrande Sopgränd (tidigare namn på Duvnäsgränd) upp till Lilla Bondegatan (tidigare namn på Åsögatan öster om Erstagatan) för att titta på ett hus som änkan efter en varvs-tjänsteman skulle hyra ut. Huset hade kök och rum på nedre botten, där Tummen och Matilda genast flyttade in. De gifte sig aldrig, men Henning bodde ensam i en månad innan han och Lotten gifte sig i september och bosatte sig på övre botten. Det dröjde inte länge förrän Tummens kusin Anna-Kajsa med väninnan Tekla flyttade in i köket. Snart blev också Hennings och Lottens utrymme beskuret. Dalfolket Tyrns Olle, Kerstin och två barn knackade på. I Dalarna var det svält och missväxt. De fick bo på vinden utanför Hennings och Lottens rum.

Tummen och Matilda fick tre pojkar, Rudolf, Knut och Mikael. Henning och Lotten fick August, Emelie, Gertrud, en flicka som dog fem dagar gammal, och Olof. Bostaden är dragig och kall. Ibland tror Lotten att hela huset skall blåsa ut i Saltsjön. Henning arbetade i hamnen. Vid några tillfällen fick han anställning i Bodins sillfirma som låg vid Sista Styverns trappor vilka då ledde ner

Lilla Bondegatan 17- nu Åsögatan 209

från Fjällgatan till hamnen. Där träffade han sin f.d. rumskamrat Annika igen, Storsäckens dotter. Hon arbetade på Bodins kontor och var förlovad med direktörens bror Fredrik. Senare blev Fredrik chef för firman och vid 25-årsjubileet blev alla anställda bjudna ut till Stora Essingen där Bodins hade sommarställe. Då var August med och Bodins blev mycket förtjusta i den väluppfostrade gossen.

Arbetet i hamnen är alldeles för tungt för Henning. Första gången han faller ihop, får han ett vikariat på Barnängens tekniska fabrik. Åter i hamnen, blir han allvarligt sjuk efter att ha burit säck i 16 timmar. Han bärs hem och blir sängliggande. Läs följande avsnitt ur *Mina drömmars stad*:

En vecka före jul går han upp ur sängen. Han bara låg, låg dem till last. Och nu visste han att han inte blev bättre av att ligga. Då steg han upp, han skulle till Bodins för att höra om det fanns arbete. Gick över Erstaberg, uppför Tjärhovs Tvärgränds trappor. Barnen och Lotten och julen som var så nära, något borde han väl kunna tjäna. Måste. Så försvann allt, fanns bara en vällande våg – och den lyfte honom, slungade honom. Han sjönk ihop i trap-pan, föll ner de få steg han lyckats ta sig upp.

Henning dog vid 34 års ålder i lungsot. 35 år var medelåldern för män i arbetarklassen vid denna tid. Lotten flyttade då tillbaka till moderns bostad vid Nytorget med sina tre yngsta barn. August adopterades av Bodins som var barnlösa.

Lotten försörjer sig nu som tvätterska och måste stiga upp vid 2-tiden på natten för att gå ner till Hammarby sjö. Hon tvättar tillsammans med Johanna vid Barnängsbryggorna i slutet av Bondegatan (f.d. Stora Bondegatan). En januaridag 1889 får hon svindel och faller ner i en vak. Johanna orkar inte dra upp henne. Innan hon försvinner i issörjan hälsar hon till Emelie att denna ska ta hand om Olof som bara är nio år. Barnen flyttar då tillbaka till Åsöberget till Tummen och Matilda.

Barnängsbryggorna. Stockholms Stadsmuseum.

Hållplats 2: Åsöberget

Vi fortsätter promenaden upp på Åsöberget och får utsikt över Vikingterminalen vid Tegelviken, som verkligen varit en vik och även varit platsen för ett tegelbruk på 1500-talet under Gustav Vasas tid. Där låg Stockholms stads **Stora Skeppsvarv**, eller **Södra varvet**, grundat 1687. Under 1700-talet byggdes t.o.m. ostindiefarare där. Den kända trähjulångaren **Yngve Frej** byggdes på varvet men ångmaskinen tillverkades på den Owenska verkstaden på Kungsholmen. Sista stapelavlöpningen ägde rum 1907.

När Fogelströms *Vita bergens barn* börjar 1821, är fältväbeln Håkan Rapp och Charlotta Lilja på väg till Yngve Frej som skall avgå från Riddarholmskajen till Mariefred och Gripsholm för att göra en pingstutflykt. Senare går Yngve Frej till Arboga, vilket den gör i Almqvists *Det går an*.

Håkan Rapp möter man i *Krigens barn*, där han tar värvning och kommer med i kriget som sjukdräng. Unionen med Norge avslutar romanen. Håkan gifter sig med **Charlotta Lilja**, blir förrådsförvaltare vid Södra varvet och bosätter sig i Sågargränd, numera Sågargatan, som avgränsar Åsöbergets kulturreservat mot väster. Håkan och Charlotte blir farmor och farfar till Lotten, när sonen Olof gifter sig med Tvätt-Malin. Se släkttavlan sid. 14!

På andra sidan Tegelviken ser man **Lundins Fåfånga**. Platsen var på 1600-talet en skansanläggning, Danviks skans, för Stockholms försvar. Ryska krigsfångar fick 1710 bygga den kanonväg som leder upp på berget. 1774 blev grosshandlare **Fredrik Lundin** ägare till området och uppförde sin fåfånga, dvs. sitt lusthus. Den kvadratiska planteringen av lindar härstammar också från hans tid. **Stieg Trenter** förlägger handlingen i sin deckare *Farlig fåfånga* (1944) till denna plats. Nedanför Åsöberget anlades på 1640-talet ett tjärhov för tillverkning och lagring av tjära och beck. När sedan Södra varvet skulle anläggas på 1680-talet flyttades tjärhovet till Beckholmen, men

tjärnan finns kvar i gatu- och kvartersnamn, t.ex. Tjärhovsgatan och Tjärvräkaren. Att vråka tjära innebar att befria den från vatten.

Fåfången med Patons malmgård nedan t.v.

Hållplats 3: Gröna gården Kvastmakarbacken

Från Åsöberget tar vi Kvastmakartrappan ner till Gröna gården och Kvastmakarbacken. Husen där hör till de i ursprungligt skick bäst bevarade på området och ger en uppfattning om hur den övriga bebyggelsen såg ut före upprustningen på 1960-talet.

Här bor Signe i **Lena Kallenbergs** böcker *Apelsinflickan* och *Stockholmskärlek*. Signe som tidigt blev moderlös, placeras av fadern på ett av bibelkvinnornas barnhem. Där träffar hon Alice, bokens apelsinflicka. Med en korg apelsiner på armen som täckmantel försörjer sig Alice på prostitution. Böckerna utspelas under samma tid och i samma miljö som *Barn av sin stad* och Kallenberg har kallats kvinnornas 0Fogelström.

En arbetskamrat till Signe bor i **Gröna gården** som uppfördes **1854** av Stockholms Stads Nämnd för medel ur **Fattigbyggnadsfonden** och **Arbetarebostadsfonden**, den senare instiftad till minne av den 9 februari 1853. 1852 hade varit ett dystert år. Kung Oscar I hade varit svårt sjuk. Nu ville man fira kungens tillfrisknande genom en insamling. De insamlade medlen användes till fyrverkerier och illuminationer över staden men också till tjänliga bostäder åt arbetare. Festligheterna beskrivs i *Vita bergens barn*.

Gröna gården – Kvastmakarbacken 1 a och b

Arbetarebostadsfonden finns kvar och har kontor på Åsögatan 200. Fonden äger hela det

kvarteret och sammanlagt omkr. 860 lägenheter över Stor- Stockholm. Nu ansvarar Stadsholmen för Gröna gården. Det är ett dotterbolag till Svenska Bostäder som har hand om upprustning och skötsel av kulturresevatnen.

Också Fogelström utnyttjar miljön kring Gröna gården. Där bor hans alter ego Folke och dennes kamrater Leif och Rickard i den s.k. *Kamratserien* bestående av *Upptäckarna* (1972), *Revoltörerna* (1973), *Erövrarna* (1975) och *Besittarna* (1976). Handlingen är förlagd till författarens egen tid.

Kulturhusen har Stadsholmens logotyp

Stadsholmens logotyp föreställer stadens andra sigill som användes fr.o.m. 1326 i ung 300 år. *Mina drömmars stad* börjar med en beskrivning av sigillet: *I begynnelsen hade staden sitt sigill och märke: murar och torn intill vatten.*

Hållplats 4: Liljeholmens stearinfabrik

När man går ut på Bondegatan från Gröna gården ser man gaveln på den **Hovingska malmgården** på andra sidan Tegelviksgatan. Det är den enda byggnad som finns kvar av Lars Johan Hiertas stearinfabrik från 1841. Malmgården byggdes 1770 och beställdes av färgaren Carl Gustaf Hoving Tillverkningen av stearinljus startade 1839 på Liljeholmen därav namnet. På bilden ser man att vattnet går ända fram till byggnaderna, men på SL-kartan sid. 13 ligger malmgården en bra bit från strandkanten vilket blev följderna av Hammarby sjös sänkning omkr. 1920.

Hierta använde malmgården som sommarnöje från 1842 till 1848, det är då han köpte hela Barnängenområdet och flyttade till herrgården där. När Henning invandrade till Stockholm, träffade han dalfolket som lät honom följa med till stearinfabriken. Där fick han anställning som hjälppojke.

Liljeholmens stearinfabrik. Stockholms Stadsmuseum.

Hållplats 5: Sofia skola

Från Bondegatan gör vi en avstickare in på **Sofia folkskolas** gård. Här gick inte Per Anders. Faster Lallan hade betalat en plats för honom i den Whitlockska samskolan väster om Humlegården. Dit kunde han ta 6:ans spårvagn som först gick mellan Södermannagatan och Roslagstull. 1935 drogs den till Sofia (Ploggatan).

Skolan invigdes **1910**. Skolgården skulle veta mot Lilla Ringvägen, den del som aldrig genomfördes, därav den sneddade skoltomten. Arkitekt är **Konrad Elméus**. På 1990-talet renoverades byggnaden som har en ungdomsinspirerad fasaddekor. Skolan dimensionerades för omkr. 2500 elever, eftersom befolkningen i Katarina församling hade fördubblats åren kring sekelskiftet 1880-1900. Nu har skolan ungefär 700 elever och Södermalm omkr. 125 000 invånare. Skulpturen på skolgården sattes upp 1968 och föreställer en spansk bonde som leder sin mula till marknaden. Konstnären heter **Ebba Ahlmark-Hughes**.

Stiftelsehuset Bondegatan 74

Hållplats 6: Stiftelsehuset vid Bondegatan

Vi fortsätter på Bondegatan och stannar vid **Bondegatan 74**. Där ligger fortfarande det stiftelsehus i vilket Per Anders Fogelström bodde fr.o.m 1926 med sin mor Naëmi och syster Ingrid, först i C-uppgången men 1930 flyttade de till lägenheten precis ovanför porten i A-uppgången. Under fönstret var välgörarens namn hugget i sten. I Danelii donationsfond, skänkt av **grosshandlare August Danelius** (1833-1908) fastslogs att huset skulle upplåtas företrädesvis åt mindre bemedlade ensamstående kvinnor som inte tillhörde någon politisk förening. Endast kvinnor och barn fick bo i lägenheterna som var på ett rum och kök. Per Anders var 9 år när de flyttade in och fick bo kvar tills han var myndig (21 år), dvs. till 1938. Gränsen skulle egentligen gå vid 17 år.

Tiden beskriver han i den självbiografiska boken *Hem, till sist* (1993). Fadern hade försvunnit, begett sig till USA, där han emellertid inte lyckades skaffa sig de resurser han hoppats på. Han skickade några enstaka brev men efter 1931 hördes han inte mer av. Per Anders väntade alltid att fadern skulle komma tillbaka.

Så här tyckte Fogelström om Danelii stiftelses namn över entrédörren:

*Det sitter små taggar i minnets väv, nån gång kan man bli påmind om dom. Som när jag passerade "min gamla kåk" häromkvällen. Tittade mot det som en gång var vårt fönster, det var inte svårt att hitta, mitt över porten. Under det fönstret stod fortfarande den kraftiga texten X-ska stiftelsen. Och en gammal fråga kom tillbaka, varför? Finns det något skäl till att man placerar en sån där väldig text på ett hus, talar om att här bor det folk som har dåligt ställt och som vi, den godhjärtade X-ska stiftelsen håller med husrum för en billig penning (Citat ur *Hem, till sist*.)*

Det skulle dröja många år innan Fogelström slutade skämmas för fattigdomen. Senare i livet var han nöjd med att äga en erfarenhet som inte alla hade.

Barnängens tekniska fabrik

Inte långt från Åsöberget, mellan Åsögatan och Bondegatan, Erstagatan och Ploggatan, låg **Barnängens tekniska fabrik**, där Melinder (en påhittad person) i *Mina drömmars stad* var bokhållare. Genom att Henning en tid vikarierade som gårdskarl på fabriken, fick Lotten hemarbete med kartonger och etikettklistring. När Emelie levererade det färdiga arbetet, upptäckte Melinder den mycket duktiga flickan och anställde henne, 12 år gammal, i sin nyetablerade av Fogelström uppbyggda firma vid Stora Bastugatan, nu (Sveavägen).

Barnängens tekniska fabrik grundades 1868 av **Wilhelm Holmström** i Tottieska malmgården, av vilken en del nu återfinns i stadskvarteret på Skansen. Rättigheten till namnet Barnängen över-

togs från Barnängens Textilfabrik. De berömda tvålarna som Emelie visade på 1897 års utställning blev så småningom 115 sorter. Holmström var en god arbetsgivare och gav alla sina arbetstagare fri läkarvård och fri medicin. Han vurmade för björnar och höll en levande björn i bolagets park. Den

Björnen - Barnängens varumärke. Foto Claes Sjöberg

mortelstötande björnen var tidigare fabriken varumärke. Fabriken ingår nu i företaget Oriflame och de flesta tvålarna, utom Barnängens barntvål, tillverkas utomlands. Den uppstoppade björnen finns på MGB TEKNIK AB i Upplands Väsby.

Hållplats 7: Skånegatan, f.d. Nya gatan

Från Klippgatan kommer man ut på Skånegatan som före namnrevisionen 1885 hette Nya gatan. I den sista delen av Stadserien, *Stad i världen* (1968), bosätter sig Henning Nilsson d.y. och hans fru Barbro på Skånegatan med utsikt över Vita bergen. I kvarteret intill ligger den Sunnerdahlska Stiftelsen. **Magna Sunnerdahl** (1863-1935) donerade pengar åt olika håll, bl.a. till skolkolonier för fattiga barn, till Sunnerdahls hemskolor på landet, till en fond för handikappade och till bostadshus för personer ur arbetarklassen, först och främst barnrika familjer. Staden ställde tomter till förfogande i kvarteret Kristallen. Det blev till sist fem hus. I det Sunnerdahlska stiftelsehuset med ingång Klippgatan 20 växte författaren **Stig Claesson, Slas**, upp.

På Nya gatan hade tre barn avlidit efter en eldsvåda. Nu hade man likvisning inne i ett lusthus på gården. Lotten tog August och Rudolf med sig för att varna dem för elden. Kort tid därefter födde hon en flicka som avled efter några dagar. För att de andra barnen skulle få annat att tänka på, tog Henning fram en drög, en kälke med stolpar baktill,

och åkte från Stora Bondegatans krön ända ner till Barnängsbryggorna, vilket vittnar om att Vita bergens utlöpare vid gatans krön sprängts ner ganska betydligt.

Bibelkvinnohemmet. Stockholms Stadsmuseum.

På Skånegatan 104, tidigare Nya gatan 28, ungefär mitt för Borgmästargatan låg bibelkvinnornas moderkupa. I november 1876 flyttade den då femtioåriga **Elsa Borg** och några bibelkvinnor dit. Initiativet till startandet av ett sådant hem tog en grupp bibelkvinnor på Östermalm, men huset på Nya gatan inköptes och ställdes hyresfritt till förfogande av byggmästaren C. H. Hallström som var styrelsemedlem i Stadsmissionen. Förebilden var bibelkvinnoverksamheten i London som startats 1857 av Ellen Ranyard. En bibelkvinna skulle inbjuda till möten och hjälpa nödställda. Dessutom skulle hon kunna vårda sjuka.

Elsa Borg (1826-1909) Stockholms Stadsmuseum.

*En gåva väntade dem när de öppnade dörren, ett kuvert med prydligt textade bibelspråk. sa Borg fäste genast upp ett av korten på väggen i samlingsalen, det innehöll ett löfte: Öknen och ödemarken skall lustig vara.
Citat ur Mina drömmars stad*

Hållplats 8: Klefbeck's backe

Vi går in på Klefbeck's backe som leder upp till Sofia kyrka. I det vackra stenpartiet ser man skulpturen **Undret** av **Astrid Rietz** (1976). Sofia kyrkas första kyrkoherde var **pastor Ernst Klefbeck**. Innan dess var han komminister i Katarina församling. Han kallades Söders apostel. När han dog 83 år gammal 1950 blev han i det närmaste helgonförklarad. I ett hus som tillhörde Katarina församling och kallades Missionshyddan eller bara Hyddan vid Stora Mejtens gränd, hade pastor Klefbeck konfirmationsundervisning med pojkar. Eftersom han ville fortsätta kontakten, återsamlade han dem. Han ivrade för idrott och grundade idrottsklubben Pastorns Gossar den 14 maj 1899.

Pastorn samlade alltså ungdomarna en gång i månaden. Kvällens program bestod av föredrag, musik, sång, deklamation och ibland teater. Idrotten var med från början. Man gick ut till Källtorpssjön på söndagarna. Där gick det bra att både idrotta och bada. Klefbeck propagerade mycket för simning. Alltför många drunkningsolyckor hade inträffat i Hammarby sjö. Han hittade på simkunnighetsprov av olika svårighetsgrad.

Pastorns Gossar valdes in i Riksidrottsförbundet 1908. 1912 hade namnet blivit **Sim- och Idrottsklubben Hellas**. Vid Källtorpssjön ligger nu Hellasgården.

Musiken och teatern användes som inkomstkälla. I mer än 30 år var klubben känd som nöjesarrangör både av konserter och revyer. Artister

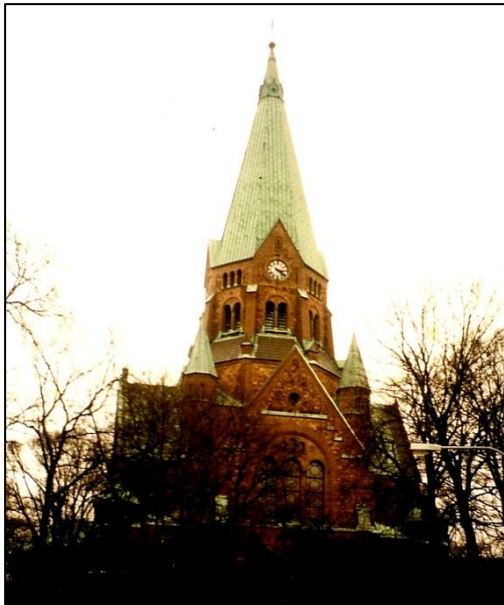

Missionshyddan vid Stora Mejtens gränd 8

som Åke Söderblom, Harry Brandelius och Rune Halvarsson drog fulla hus till Hellas-revyerna i Grands spegelsal. Teaterepoken tog slut 1933.

Sofia kyrka

Man behöver inte fortsätta upp till **Sofia kyrka** utan kan berätta det viktigaste vid Klefbeck's backe. Kyrkan har fått sitt namn efter drottning Sofia. Grundstenen lades 1903 och kyrkan invigdes 18 mars 1906. **Arkitekt** är **Gustav Hermansson** som fått inspiration av Rhendalens gammalromanska kyrkor. Höjden är 78 m., räknat från Saltsjön 124 m.ö.h. Fasadmaterialet är röd Vätögranit och gulröd sandsten. Fasaden är vackrast i regn. Kyrkan

Sofia kyrka invigd 1906

restaurerades 1948-1951. Den stora kormålningen, en fresk av **Hilding Linnqvist**, beskrivs i häftet om kyrkan. Sofia blev egen församling den 1 maj 1917.

Hållplats 9: Mäster Pers gränd

Vi går ner till stugkvarteret vid Mäster Pers gränd som har fått sitt namn efter Katarina församlings första **kyrkoherde Petrus Diderici Arenbechius** (1620-1673). Husen av vilka de flesta är byggda under förra hälften av 1700-talet, är nu moderniserade, även Mäster Pers gränd 1 är under upprustning.

På **Mäster Pers gränd 4** ligger kyrkstugorna, två hus som restaurerats för att kunna användas till kyrklig verksamhet såsom studiecirklar, kyrkkaffe m.m. De visas sommartid och vid advent. Trädgården är en s.k. referensträdgård med växter från Vita bergen, planerad av etnologen **Maria Flinck**.

Folkomflyttningen var stor. Kyrkobokföringen hann inte med. Därför inrättade staden **rotemanssystemet** 1879. Rotemannen höll reda på vilka som flyttade ut och in i stugorna. Söder var uppdelat i fem rotar som samkördes med krim, socialen och fattigvården. Systemet upphörde 1926.

Bergsprängargränd

I *Krigens barn* placeras **Fogelström** en tvätterskegård i Bergsprängargränd. Tvätterskan är Sofia Ekberg, född Krohn, som finns med redan i *Vävarnas barn*. Sofia gifter sig med styrmannen Nils Ekberg. (Se släkttavla sid 15).

Sofias och Nils' söner blir skeppsgossar. Den äldste son Johannes är med i Gustav III:s krig 1788-1790 och förlorar en arm i slaget vid Svensksund, men han lär sig använda vänster hand och öppnar egen cigarrbod i Staden mellan broarna (Gamla stan). Deras yngste son Per dör i fältsjukan i Finska

kriget 1808-1809. Han kommer med en sjuktransport till Stockholm men det får inte Sofia och Nils veta. Han avlider utan att de fått träffa honom och begravs på kolerakyrkogården vid Skanstull. När flådern blommar, klipper de flera säckar fulla med fläderblommor och får ut till kyrkogården och strör dem över alla gravar. Någonstans vilar ju deras son Per.

Kvar i tvätterskegården vid Bergsprängargränd efterföräldrarnas död är endast dottern Malin som genom ovarsamhet orsakar en brand i det ekbergiska huset. Då får Fogelström tillfälle att beskriva brandväsendet i Stockholm. I kyrktornen vakade tornväktarna dag och natt. De klämtade två slag plus två nya slag för brand på Söder. Var det dag hängde man även ut en röd flagga, på natten en lykta, *vettande åt den sida varest elden är*.

Kolerakyrkogården från 1809

Hållplats 10: Ovanför Bergsprängartrappan

Vi följer Bergsprängargränd västerut och går fram till trappan. Renstiernas gata sprängdes inte ner genom Vita bergen förrän omkring 1930. Just här uppe låg det **Backsénska huset**, ett större hyreshus som omnämns i kapitlet *Kung Brännvin i Barn av sin stad*. Där ordnades varje pingst en fest för grannarna i de små stugorna. Brännvinet var billigt, det kunde köpas för 75 öre litern eller 1.90 kr kannan. Det förstörde många äktenskap. På festen blir en bergsprängares dotter, Gull-Pippi, våldtagen och i sin förtvivlan att inte ha kunnat skydda henne, spränger han sig till döds. Gull-Pippi

Renstiernas gata innan den sprängdes ner. Huset till höger det Backsénska huset. Stockholms Stadsmuseum.

blir senare inneboende hos Lotten. Hon försörjer sig på att måla bonader medan hon vaktar Olof. Han får sin inspiration att bli konstnär genom hennes arbete

Titta på Renstiernas gata söderut. Vita bergen har tidigare sträckt sig ner till Nytorget.

Hållplats 11: Nytorget

Vi går ner för Bergsprängartrappan och följer Skånegatan fram till Nytorget och stannar vid lekplatsen. Torget var omtalat redan omkr. 1670, som en nederlagsplats för orenligheter. Över det gropiga och dygiga torget lade man ut spänger. När Emelie kom från sitt arbete hos Melinders på Sveavägen gick hon genom Staden mellan broarna (Gamla stan), förbi Slussen och tog Glasbruksgatan-Stadsträdgårdsgatan (nu Nytorgsgatan) ner till torget och sneddade över detta till hemmet på östra sidan. Lotten blev mycket orolig en kväll då Emelie fått arbeta över. Hon tittade oroligt ut över torget:

Lotten hade stått länge vid fönstret och sett ut över det gropiga och ogräsbevuxna fält som kallades Nytorget. Ur mörkret glänste bräderna från spången som gick snett över den mörka planen.

Torget har använts som bestraffnings- och avrättningsplats. Det var här som kungamördaren Anckarström fick slita spö, innan han fördes till Galgbacken utanför Skanstull. Han schavotterade tre dagar i rad, först på Riddarhustorget, sedan på Hötorget och sist här.

Bror Hjorts skulptur *Lek sattes upp* 1935

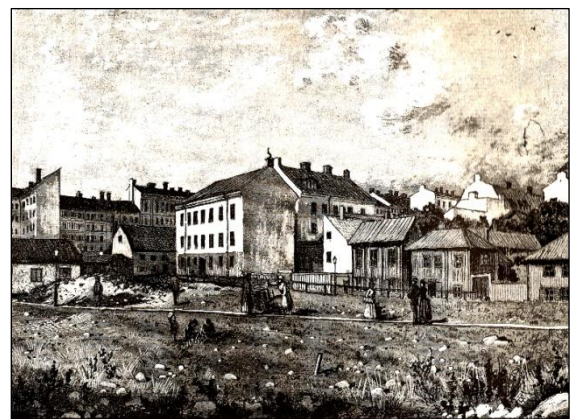
År 1917 utspelades på Nytorget de s.k. **potatiskravallerna**. 1917 var det svåraste året i Sverige under första världskriget. Det var livsmedelskris och mycket ont även om potatis. Lördagen den 5 maj drog ett 100-tal kvinnor genom gatorna på Södermalm och genomsökte förråden hos flera handlare. Man belägrade Fredrik

Karlssons butik på Södermannagatan 33 och menade att han hade mer potatis gömd bakom disken. Bärta Karlsson (se släkttavla sid.16) lyckades få en liten påse, men när polisen gjorde chock mot kvinnorna fick hon en knuff och skadades så svårt att hon senare avled. Emelie blev den som tog hand om hennes barn Beda och Bengt. I början av 1920 inledde man en sanering av området som fick plaskdamm och lekpark.

Hållplats 12: Malongen och tvätterskegården

Den stora byggnaden söder om Nytorget kallas **Malongen** och är uppförd av den från Skottland inflyttade klädesfabrikören **Daniel Young, 1666 adlad Leijonancker**. Där inrättade han en fabrik för ylletyg. I slutet av 1600-talet var han Nytorgets store man. I tre äktenskap hade han 32 barn. Namnet Malongen kommer från en annan **fabrikör, J.C. Madelon**. Byggnaden har varit nödbostad, militärsjukhus, krog och blev skola 1867. Där gick August, Henning och Lottens äldste son, och även Rudolf, Tummens och Matildas äldste son. Sedan 1967 är Malongen inredd med konstnärsateljéer, bl.a. har Stig Claesson haft ateljé där.

I något av husen sydost om torget mitt emot Malongen flyttade Malin Boman och Olof Håkansson in 1848, alltså Lottens föräldrar. Lotten föddes samma år (*Vita bergens barn*). Malin var tvätterska i kompanjonskap med Johanna som levde i ett s.k. stockholmsäktenskap med Alfred Jonsson, kallad Skräcken pga. ett talfel. Stockholmsäktenskapet var ett samboförhållande utan vigsel. De hade fyra barn tillsammans. Johanna tvättade i en prästfamilj som krävde att hon skulle vara gift. Det blev alltså bröllop i tvätterskegården vid Nytorget och till detta inbjöd Skräcken sin arbetskamrat i hamnen, Henning. Där träffar han Lotten. Året är 1866. Lotten är 18 år, Henning 21.

Nytorget i slutet av 1800-talet Stockholms Stadsmuseum.

När befolkningen ökade explosionsartat, måste man bygga fler och större skolor. 1880-1900 ökade nuvarande Katarinas befolkning från 26 400 till 46 000, och det som nu är Sofia församling ökade från 23 700 till 54 000 invånare under åren 1880-

1920. Samtidigt blev folkskolan 7-årig och elevantalet i klassen sänktes från 50 till 40.

Tvätterskegården vid Nytorget

1888 stod **Katarina Södra** skola färdig, arkitekt var **Wilhelm Bergström**. Skolan räckte till 1 800 av församlingens 3 000 barn. I Katarina södra gick bl.a. Nacka Skoglund och Greta Gustafsson, dvs. **Greta Garbo**, och därför har torget väster om skolan fått namnet *Greta Garbos torg*. 1895 stod **Katarina norra skola** färdig, ritad av samma arkitekt, Wilhelm Bergström.

Hållplats 13: Werner Groens malmgård

Kanske vill man inte ta omvägen via Nytorget och då kan man komma till Werner Groens malmgård genom att fortsätta Mäster Pers gränd och sedan följa de slingrande vägarna genom parken och stanna ovanför malmgården som har adress Malmgårdsvägen 53.

En liten del av den trädgård som anlades av stadsträdgårdsmästaren **Christian Horleman** finns kvar i en remsa nordost om den röda byggnaden vid gatan. Horleman inkallades från Holland för att förvandla Kungsträdgården från kunglig kålgård till barockpark i slutet av 1660-talet. Christian Horleman var farfar till slottsarkitekten Carl Hårleman. Byggherre till själva malmgården var den holländske kryddhandlaren **Scipio Mijntens** under 1600-talets senare del. Efter Scipio Mijntens kom **Werner Groen**, också holländare. Han hade vinhandel på Stadsholmen och använde malmgården som sommarställe.

Byggmästare Hallström köpte huset åt Elsa Borg och hennes bibelkvinnor 1879 och upplät det hyresfritt. I malmgården inrättade Elsa Borg ett **skyddshem för fallna kvinnor**. Fram till hösten 1901 alltså de första 25 åren i Vita bergen hade 424 kvinnor blivit omhändertagna.

Trädgården var mycket förfallen och 1892 måste hon anställa en trädgårdsmästare August Johansson, fadern till Joseph Johansson som tecknat ner sina tankar och minnen.

Otaliga var de barn som lämnades in till Elsa Borg. Det blev till slut fem barnhem, de flesta utanför staden, eftersom Söder var en så dålig miljö för barn. 1901 kunde bibelkvinnorna glädja sig åt att 153 barn blivit omhändertagna och fostrade.

Joseph Johansson ville att den magnolia han planterade till minne av Elsa Borg skulle stå vid platsen ovanför malmgården, där hon stannade för att hämta kraft, innan hon fortsatte ner till sina fallna medsystrar.

Astri Bergman-Taubes skulptur under magnolian invigdes 1972. Elsa Borg dog 1909. Vid sin bortgång omnämndes hon som **drottningen av Vita bergen** av de offentliga tidningarna men Elsa kallades **Mamma Borg** av både barn och vuxna.

1969 började Sofia Hembygdsförening dela ut Magnoliapriset till en förtjänstfull Söderbo. Den förste var Carl Anton, den andre Evert Taube och den tredje pristagaren 1971 Per Anders Fogelström.

Hållplats 14: Vitabergsparken

Gå nu Lilla Mejtens gränd fram till backen som leder upp till den andra höjden av Vita bergen. Stanna ungefär vid det lilla lusthuset som varit musikpaviljong från 1907. Elsa Borg använder namnformen Hvita Bergen men tidigare har det hetat **Kråkberget**. Det var ganska kallt och den ljusa graniten, en gråblå till vitgrå bergart, gick i dagen och gav upphov till namnet Vita bergen. På 1800-talet låg här ett gytter av träkäkar. Området

Astri Bergman-Taube skulptur av Elsa Borg

började ordnas som park 1895 och man körde dit jord från andra delar av staden och bergen fick namnet **Tippen**. Träd planterades, en parklek och gångvägar anlades. Vitabergsteatern började som

amatörverksamhet och blev mera ordnad verksamhet när Friluftsteatern invigdes 1954.

I **Ceders kafé** som låg norr om musikpaviljongen var Fogelström, kallad Paff, verksam som ungdomsledare. Han hade sökt inträde i Sofia församlings kyrkliga ungdomsförening för att lära sig bokbinderi. Det blev början till hans tid som ungdomsledare, ett engagemang som inte upphörde förrän han var i 30-årsåldern, närmare bestämt 1955. Några äldre pojkar, däribland Paff, inom ungdomsföreningen beslöt 1933 att ta hand om kvarterens smågrabbar och bildade SSK, **Sofia småklubbar**. Det var klubbar för olika intressen, såsom idrott, hobbyverksamhet m.m. Paff:s klubb inom SSK hette Unga vikingar. En av smågrabbarna var **Stig Claesson**. (se sid. 19)

I längden kändes det fel att ungdomsarbetet skulle ske med religiösa inslag. De ville sätta igång något nytt, en syntes för tonåringar och lite äldre ungdomar. Det blev V.B.K. = **Vitabergsklubben** 1945. Några hade intresse för konst och litteratur. Deras ledare var Paff. De hälsade varandra med utropet GLAD KULTUR! I stort sett varje kväll höll de till i det gamla idylliska men ruffiga Ceders kafé. Föreläsare av alla slag bjöds in, en polis, Torsten Tegnér, Erik Asklund, Jehovas vittnen, präster, frälsningssoldater m.fl. Många av de gamla Vitabergarna har blivit kändisar, t.ex. Nacka Skoglund. Ceders kafé förstördes av flera bränder och nu finns bara grundstenarna kvar. En bok om Vitabergsklubben har utgivits av Föreningen Gamla VBK:are.

Nu finns ett medborgarförslag att bygga upp Ceders café igen och kalla det Fogelströmhuset i ett försök återskapa den tidigare kulturverksamheten för ungdomar.

Hållplats 15: Faggens krog

Via flera trappor tar vi oss ner till Gaveliusgatan, namngiven efter **Jacob Gavelius, adlad Lagerstedt** (1655-1698). Han anlade i slutet av 1600-talet Barnängens textilfabrik. Hopbyggda med stenhuset på Gaveliusgatan 5B är två trähus uppförda vid 1700-talets början. Där låg Faggens krog. Huset 5A byggdes i början av 1800-talet. **Bellman** skildrar i *Fredmans Epistel n:o 55* Mollbergs kägelspel hos Faggens midsommaraftonen 1770.

Petter Fagge d.ä. blev ägare till fastigheten 1702. Han var trädgårdsmästare och anlade den trädgård vars produkter hans familj skulle leva av. Efter faderns död fick **Petter Fagge d.y.** tillstånd att sälja dricka åt besökande. Den verksamheten blev mer lönande än trädgården. Senare blev den f.d. trädgårdsdrängen i Daurerska malmgården **Eric Nordström** (Norström) ägare till fastigheten. Under hans tid drevs en komplett värdshusrörelse på platsen. Eric N. var Ulla Winblads svärfar. I Nordströms bouppteckning finns upptaget ett kägelspel med klot till ett värde av sex daler.

I *Vävarnas barn* går systrarna Stina och Greta in på Faggens krog för att sälja kramartiklar. Det lönar sig bättre än att spinna. Avsikten kunde missförstås och vid ett tillfälle blir Greta våldtagen. Palten (polisen) upptäcker flickorna och de döms till ett halvt år på spinnhuset, fängelset för kvinnliga fångar på Långholmen.

Hållplats 16: Barnängens textilfabrik

I slutet av Gaveliusgatan ser vi entrén till den anläggning som var Barnängens textilfabrik. Huvudingången med dess grind och portvaktstuga förde in till den stora gården där klädesramarna stod, omgärdade av de största husen. Tyska och holländska arbetare hade lockats hit med löften om goda löner och arbetsförhållanden, men det visade sig svårt att leva på den knappa lönen och många tvingades tigga.

Gå nu in på gården till f.d. Barnängens textilfabrik och stanna framför Solidaritetshuset. Där finns bänkar att vila på ett tag. Danviks hospital blev år 1581 ägare till ett område på sydöstra delen av Södermalm mellan Vita bergen och Hammarby sjö. Man planerade att här anlägga ett "barnhospital". 1602 omtalas området som **Barnstuguängen** vilket förkortades till Barnängen.

Faggens krog i det röda huset på Gaveliusgatan

Det här är berättelsen om i livstiden föraktade och nu glömda människor, utnyttjade och sedan utplånade. De levde på samhällets botten, sämre än borgarnas tjänstefolk och hantverkarnas gesäller, fattigare eller åtminstone hungrigare än torpare och lantarbetare. Deras närmaste gelikar socialt och ekonomiskt var fattighjon, lösdrivare och fångar.

Inledningen till *Vävarnas barn*

Verksamheten och livet på denna fabrik under 1700-talet beskriver Fogelström i *Vävarnas barn*. Han vill berätta om de fattiga och okända människorna. Dessa människor var under 1700-talet analfabeter och har inte lämnat några skrivna dokument. Fakta måste sökas i fattigläkarens anteckningar, i kyrkböcker och domstolsprotokoll. Sina källor har han redovisat i de tre kommentarböckerna till "barn"-böckerna. Huvud-

personerna är diktade men fabriker, präster och andra kända, mera offentliga personer är faktiska. Den ingående forskningen bakom Stockholmsromanerna belönades Fogelström för redan 1976, då han utnämndes till hedersdoktor i historia vid Stockholms universitet.

1749 då *Vävarnas barn* börjar var Ridarhuset ägare till textilfabriken och fabrikören hette **Erik Salander**. En sensommardag anländer Johannes och Maja Krohn, Lottens förfäder, till Barnängen. De har den 10-årige sonen Per med sig. Maja väntar sitt femte barn, tre är döda. När Salander möter Johannes på gården om han har familj och i så fall hur många barn han har. Ja, det visste inte Johannes riktigt, hans hustru var intagen på sjukstugan för att föda. Då får Johannes en halvtimme ledigt för att hälsa på henne, förmodligen den enda pappa-ledighet han kom att åtnjuta. Sofia föddes den 13 september 1749.

Salander var annars en hård arbetsledare. Han såg arbetare som ett lägre slags människor och ansåg att barn från 5-6-åldern kunde arbeta och bidra till försörjningen och även försörja sig själva. På Barnängen arbetade barnen först från 10 års ålder. Per arbetar i kardkorstillverkningen och Sofia i plynningen som förestods av Kajsa Moberg, en mycket osympatisk person som agar flickorna i plynningen varje lördag, även om de inte gjort något fel.

På omslaget till *Vävarnas barn* ser man barnen klädda i **kolt**, dvs. en slags klänning lika för pojkar och flickor. De hade ingenting under och det var lätt att dra upp kolten och aga barnen om de varit olydiga. En som får otroligt mycket stryk av riset är Sofia, Maja och Johannes Krohns dotter.

Vid ett tillfälle då Sofia är 20 år vill hon hindra Kajsa Moberg från att ge en yngre flicka en risbastu. Hon fångas då in av de andra kvinnorna som håller fast henne medan Kajsa slår. Förödmjukad springer Sofia därifrån och Petter, Kajsas man, förföljer henne. En ung pojke, Frits Meijer, mördar Petter och straffas med döden, medan Sofia döms till tre års tukthus och överförs till salpetersjuderiet på Kungsholmen. När hon blir fri, gifter hon sig med Nils Ekberg som gör i ordning tvätterskegården åt henne vid Bergsprängargränd. (Hållplats 9)

Vi återvänder till Barnängsfabrikens historia. 1756 slutar Salander som fabriker och **Carl Gustaf Apiarie** tar över. Han friköper 1762 Barnängen från Ridarhuset. En av arbetarna är Sofias bror **Per Krohn** som lärt sig läsa och skriva. Han blir skrivbiträde och får eget rum i magasinsbyggnaden. Han avancerar till Apiaries rådgivare och blir senare egen företagare, en av de få som gör en s.k. klassresa.

Också Barnängen drabbades av den ekonomiska krisen på 1760-talet. För att slippa avskeda klädesarbetarna och lämna dem utan ”laga försvar”

använde Apiarie dem som byggnadsarbetare vid uppförandet av den herrgård som fortfarande finns kvar. Murmästaren **Elias Kessler** fick ansvaret för ritningar och bygge. Huset stod färdigt 1769. Verksamheten vid Barnängens fabrik lades ner 1826 efter ett uppsving på 1770- och 80-talen.

Sedan flyttade den **Hillska skolan** in på området. Det var en internatskola efter engelskt mönster för barn från förmögna borgarfamiljer, instiftad av Thomas Hill. Det fanns bostäder för både lärare och elever för att de skulle kunna umgås även på fritiden. 1840 hade skolan 118 elever. Hillska skolan fick inget bidrag av staten, endast elevavgifter. Lärarna fick inte ens räkna sin tid vid skolan i tjänsteår. Den dåliga ekonomin påverkade lärarnas löner och därmed också urvalet av lärare. Skolan fick dåliga finanser på 1840-talet och tvingades sälja.

Hiertas sidenfabrik

Den 6 maj 1848 köpte **Lars Johan Hierta** hela Barnängenområdet för 54 000 riksdaler banco av Hillska skolan och hans familj flyttade in i huvudbyggnaden. Här startade han sidenfabrikation med moderna mekaniska vävstolar. Redan 1849 var ett 30-tal arbetare sysselsatta. Hennings kvinnliga

Barnängens herrgård från 1769

rumskamrater i Färggårdens arbetade på sidenfabriken. Man tillverkade taft, satin, fodertyger och halsdukar. Fabriken såldes 1868 och **Stockholms bomullsspinneri- och väfveriaktiebolag** tog över. Spinneriet var verksamt här fram till mitten av 1900-talet, då det flyttade till Norrköping.

Hållplats 16: Färggårdens

Vi har nu kommit till vandringens sista anhalt vid Färggårdstorget. Tidigare gick Hammarby sjö ända upp till gårdsplanen. Färgeriet startade på 1600-talet, men inför anläggandet av Hammarbyleden sänktes vattennivån redan omkr. 1920 och alla hus revs utom den gulmålade bostadslängan som vi står framför. Det var ursprungligen en fabriksbyggnad från 1730-talet.

Här bodde **Storsäcken, dvs. Vilhelm Svensson** i *Mina drömmars stad*. Familjen Svensson tog fosterbarn, som snart rymde p.g.a. Storsäckens misshandel. Av barnen minns man bäst dottern Annika som rymde hemifrån, när fadern misshandlade henne efter det att han upptäckt hennes spetsprydda underkläder. Det var hon som ville bort från sin fattiga miljö och gifte sig med Fredrik Bodin och det var Annika och Fredrik som adopterade August.

I färgeriet arbetade **Ture Lindgren, Tummen**, som Henning träffade när han en gång fick ärende dit med ett färgprov från Liljeholmens stearin-fabrik. Tummen hade förlorat vänster tumme, därav smeknamnet. Han var en riktig ”stockekare” som

Kvarvarande bostadslänga vid Färggårdstorget

talade ”ekensnack” så att Henning först inte begrep mycket. Fogelström använder inte ofta slang i direkt tal, men här låter han Tummen säga till Henning: *Då måste du kansla den här häcken (Då måste du lära känna den här staden)*

När Henning inte längre får bo på Liljeholmens område, får han tipset att hyra hos Storsäcken. Han hamnar i ett rum med ytterligare sex personer, däribland tre barn. Sju personer var medeltalet per rum under denna tid, dvs. senare delen av 1800-talet. En av rumskamraterna är Matilda som börjar sällskapa med Tummen. När Henning lärt känna Lotten, flyttar senare alla fyra in i huset på Åsögatan där vår vandring började.

En roman har större möjligheter att nå många läsare än forskarens historik. Det är naturligtvis uppmanande för romanförfattaren men också ganska ansvarsfullt. Som författare har jag sett som min uppgift att försöka berätta om en nära men ändå ofta försvunnen verklighet och då främst syssla med de glömda människorna och deras nu ganska okända liv. Gång på gång måste man fråga sig om den bild man gett varit den rätta, sannfärdig och rättvis. Och något svar på den frågan går knappast att få. Men det kunde ha varit så.

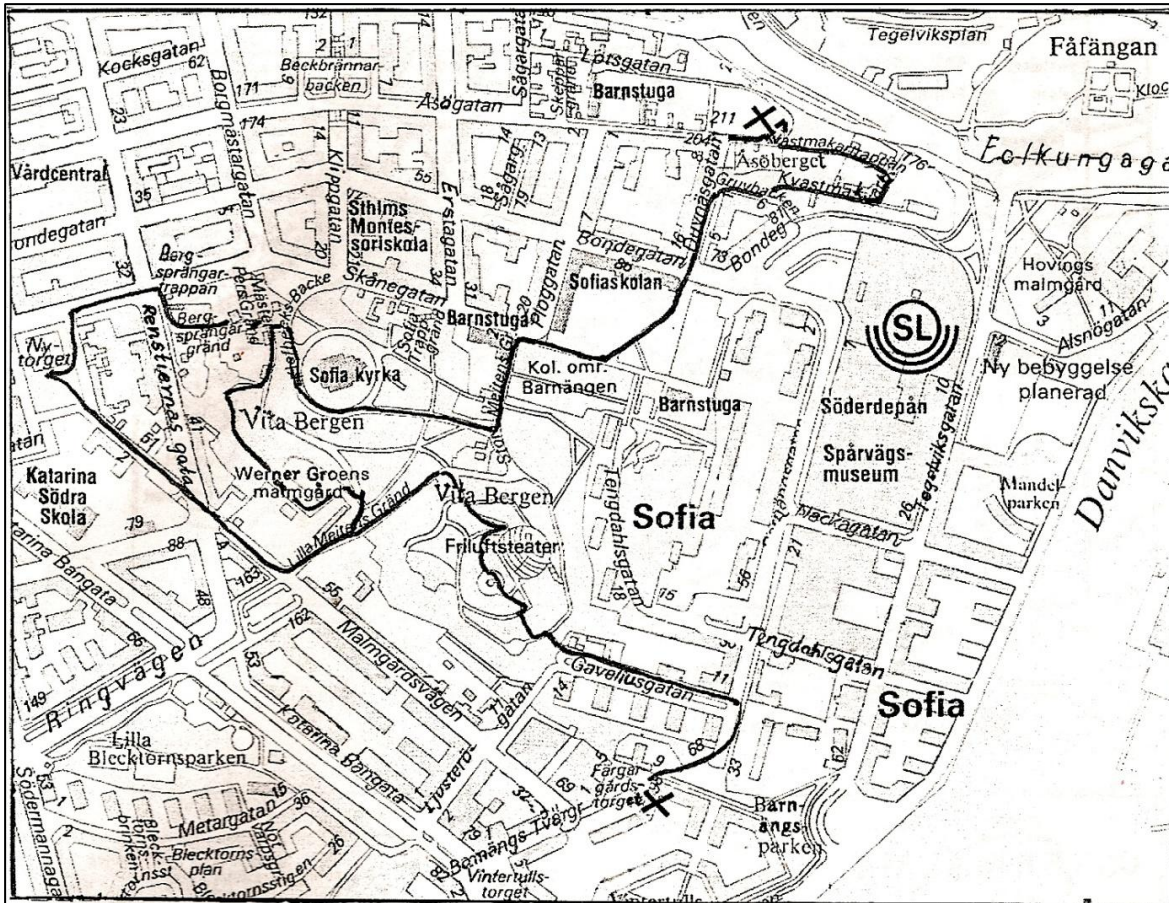
Författarens avslutande anförande vid ABF:s heldagsseminarium i april 1996. Citat ur *Röster om Fogelström*, dokumentationen från seminariet.

Sällskapet Per Anders Fogelströms Vänner började som ett informellt sällskap 2005.

Fogelström tyckte inte om litterära sällskap vilket också familjen motsatte sig. Vi menade att en så betydande författare borde ha ett sällskap som verkade för att hålla hans författarskap levande. 2010 i december bildades med familjens samtycke det formella sällskapet Per Anders Fogelströms Vänner vilket var en bekräftelse på och uppskattning av vårt arbete under de fem första åren.

Inte minst viktigt är det att sprida kunskap om Fogelströms Stockholmsromaner till skolungdomar. Därför samarbetar sällskapet med Svenskläraryöreningen i första hand men även andra kategorier är berörda, t.ex. historielärarna. Se vidare www.fogelstromsvanner.se Där finns sällskapets programverksamhet i samarbete med ABF, information om vandringar och föredrag som sällskapet kan erbjuda m.m. Ett medlemskap kostar endast 100 kr per år

Kontaktperson är sällskapets sekreterare Kent Josefsson, kjosef@telia.com Av honom kan man beställa en Fogelströmvandring men han har även andra Söderförfattare att erbjuda. www.soderprofiler.se

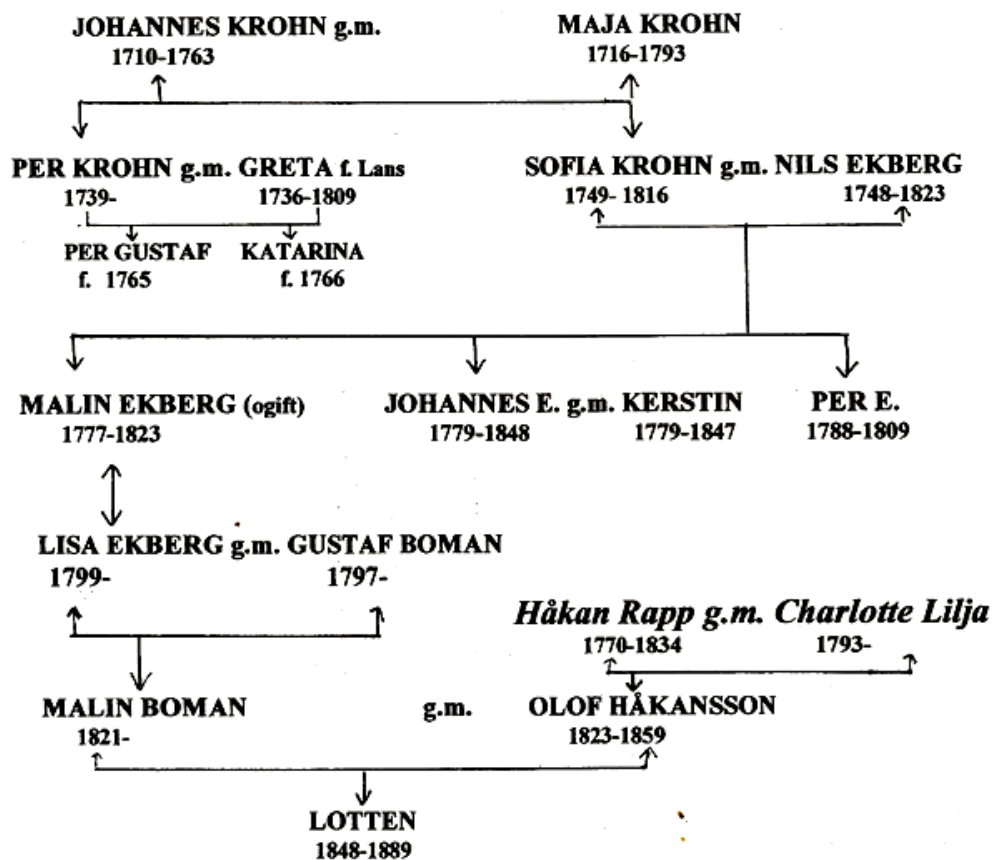

Karta över Fogelströmvandringen på Södermalm

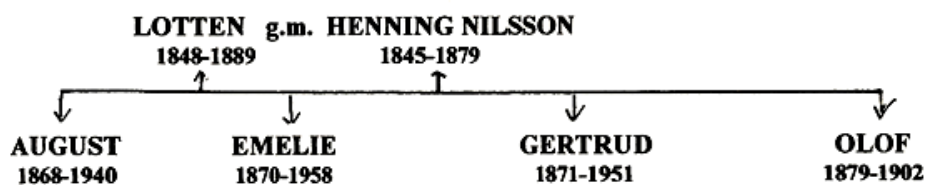

Per Anders Fogelströms terrass vid Fjällgatan

HUVUDPERSONERNA I FOGELSTRÖMS BARN-SERIE

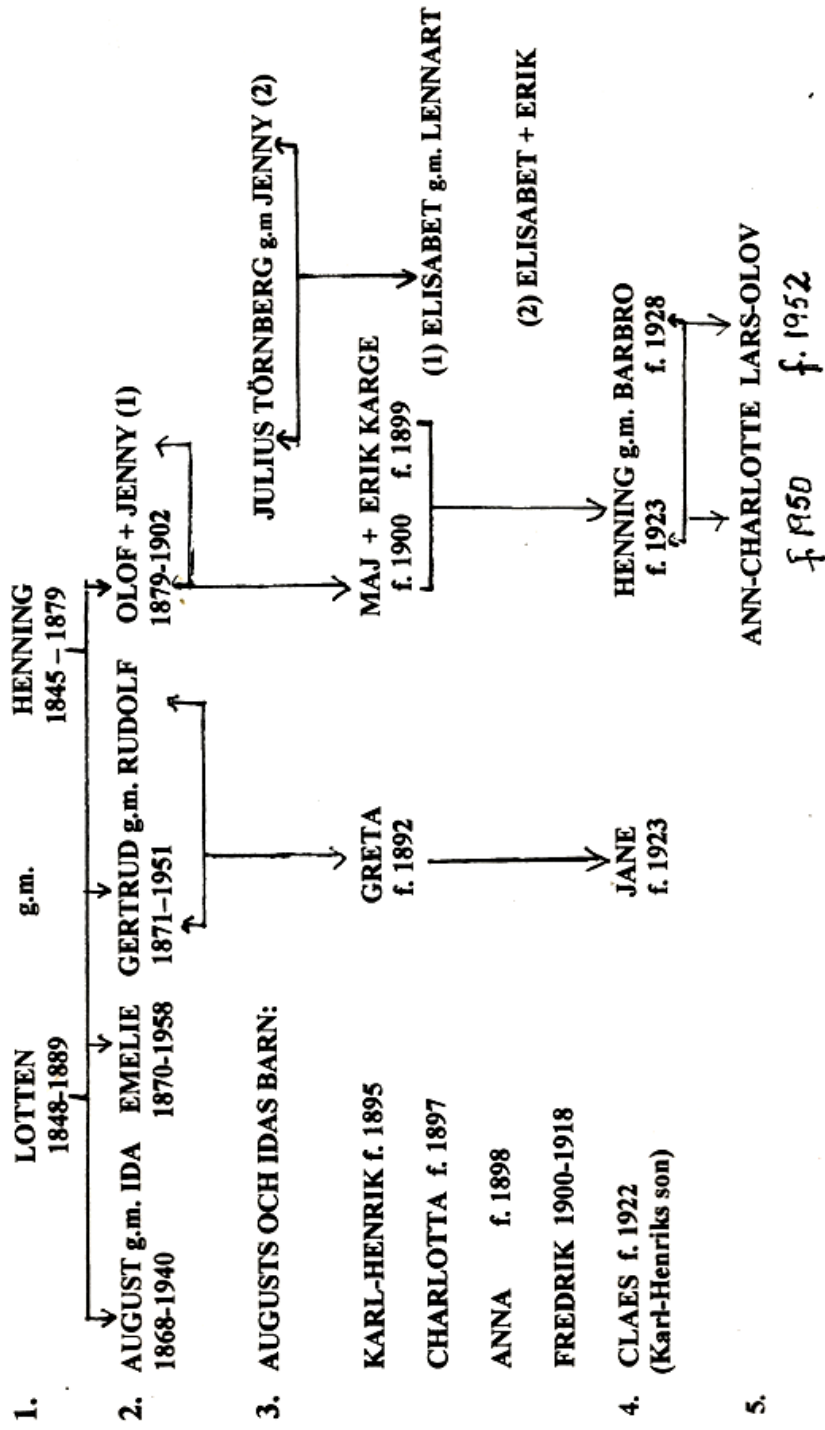

HENNING OCH LOTTENS FAMILJ I MINA DRÖMMARS STAD (1960)

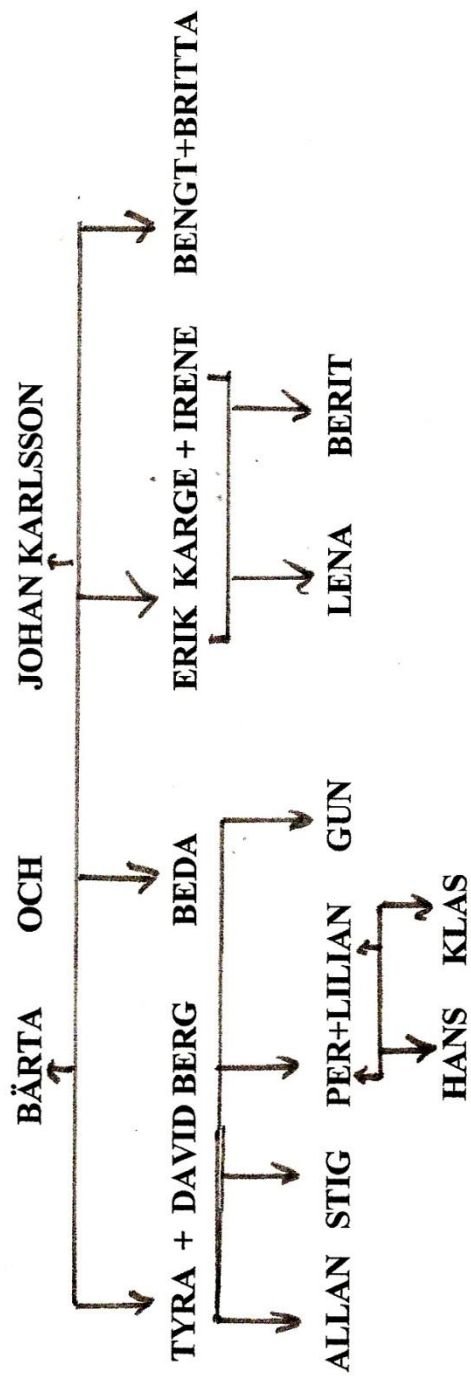

Underlag för stordia. Birgit Peters 2005

HENNING OCH LOTTEN NILSSONS SLÄKT I STADSERIEN

JOHAN OCH BÄRTA KARLSSONS SLÄKT I STADSERIEN

MED AUGUST HAR BÄRTA sonen GUNNAR
f. 1889

Arbetsuppgifter till En Fogelströmvandring på Södermalm

Författare - konstnärer - visdiktare (i mån av utrymme anges verk och plats/platser i texten)

1. Carl Anton Axelsson *Älskade Stockholm* (text och musik 1985, text och bild 1996 Vita bergen)
2. Carl Michael Bellman *Epistel 55 Rörande Mollbergs kägelspel hos Faggens 1770* (Gaveliusgatan)
3. Stig Claesson *Eko av en vår, Den extra milen* (Nytorget), *Svart asfalt grönt gräs* (om att växa upp på Söder)
4. Lennart Fasth *Grabbarna kring Bohusbron* (Vita bergen)
5. Per Anders Fogelström *Stadserien* (Åsöberget m.fl.ställen), *Kamratserien* (Gröna gården)
” ” *Vävarnas barn, Krigens barn, Vita bergens barn* (Barnängen, Vita bergen bl.a.)
” ” *Hem, till sist* (Bondegatan 74) m.fl. ställen självbiografi
6. Lena Kallenberg *Apelsinflickan, Stockholmskärlek* (Kvastmakarbacken, Ersta, Groens malmgård)
7. Jonas Hassen Khemiri *Ett öga rött* (uppgift 39)
8. Ulf Lundell *Jack* (Mäster Pers gränd 8)
9. Allan Pettersson - en tonsättare från Skånegatan 87
10. August Strindberg *Röda rummet* (Vita bergen)
11. Stieg Trenter *Farlig fåfånga* (Lundins fåfånga)

Industrier och industrimän

12. Lars Johan Hierta - industrimannen och hans företag, bl.a. Liljeholmens stearinfabrik
13. Barnängens textilfabrik och senare verksamheter på området, bl.a. Hiertas sidenfabrik
14. Barnängens tekniska fabrik (Söderskivan)
15. Södra varvet och Tjärhovet (Söderskivan)
16. Mätare, snuttrare, sumpunkare och packhuskarlar - olika arbetare i hamnen

Byggnader och parker, gator och kvarter

17. Kulturresevatnen på Åsöberget och i Vita bergen (Anna Lindhagens betydelse)
18. Stadsholmens verksamhet. Upprustning och bevarande av kulturhusen
19. Parker på Söder (Vitabergsparken och Nytorget t.ex.)
20. Referensträdgården och kyrkstugorna på Mäster Pers gränd 4 (för visning av kyrkstugorna kontakt se nedan)
(artiklar i Sofiabladet nr 4/2001 och i Mitt i Södermalm/Gamla stan va 29/2003
www.svenskakyrkan.se/sofia)
21. Sofia kyrka med Hilding Linnqvists altartavla (se infoblad i kyrkan)
22. Skolor på Söder - Malongen, Sofia skola, Katarina norra och södra
23. Werner Groens malmgård
24. Gröna gården och Arbetarebostadsfonden (Söderskivan och Kulturhus på Söder)

Socialt arbete på Söder

25. Ersta diakonisällskap - en betydande social inrättning (Marie Cederschiöld) www.ersta.se
26. Elsa Borg och bibelkvinnorna i Vita bergen
27. Anna Lindhagen – kulturhus, koloniträdgårdar och kvinnokamp
28. Pastorns Gossar som blev SoIK Hellas
29. Fogelström som ungdomsledare (Sofia småklubbar och Vitabergsklubben)
30. Stiftelsehusen och donatorerna (Söderskivan)

Övrigt

31. Befolkningsutvecklingen på Söder och rotemanssystemet (Söderskivan)
32. Bostadsproblem under industrialiseringen på 1800-talet och i nutiden
33. Hammarby sjö och dess förvandling
34. Hammarby sjöstad – ett modernt bostadsområde
35. Barnarbete (t.ex. Melinders tekniska fabrik, Barnängens textilfabrik och sotarpojkar)
36. Hennings alt. Emelies liv - mitt liv - en jämförelse
37. En arbetarhustru berättar (välj någon av böckernas kvinnor gärna Lotten)
38. Spårvägen på Söder (Söderskivan)
39. Stockholmsslangen och den nya invandrarsvenskan (Fogelström, Kallenberg och Khemiri)
40. Bryggartäppan blir lekpark på temat *Mina drömmars stad*

(denna sida kan kopieras)

Referenslitteratur till En Fogelströmvandring på Södermalm

- Andersén m.fl., *Bellman var där. En vägvisare till Bellmans miljöer i och kring Stockholm*. Norstedts 1997.
- Andersson, Karl-Olof, *Per Anders Fogelström, ett liv för litteraturen, freden och miljön*. Bonniers. Utkommer 2012.
- Asker, Bertil, *Stockholms parker - Innerstaden*. Stockholmsmonografier utg. av Stockholms stad. Liber 1986.
- Aspenberg, Nils Carl, *Från Söder till Östermalm. Spårvägar m.m. i Stockholm*. Baneförlaget Oslo 1996.
- Barkefors, Laila, *Allan Pettersson. En tonsättares liv och verk*. Sveriges Radios förlag 1999.
- Borg, Elsa, *Återblick över 15 års missionsarbete vid Hvita Bergen i Stockholm*. Se Stockholmskällan.
- Borg, Elsa, *Återblick över 25 års missionsarbete vid Hvita Bergen i Stockholm*. Stockholm 1901. (magasin ssb)
- Doggelito, Dogge vs. Kotsinas, Ulla-Britt, *Förtortsslang*. Norstedts ordbok 2004.
- Edlund, Bengt, *Porträtt av träd. I folkkulturens och poesins spegel* Kap. *Trädet och staden*.
- Engström, Albert, *Mitt liv och leverne*. AB 1907. (lättare att få tag på än Strix 1897:22)
- Eriksson, Arne, *Guide till kulturhus på Söder och Djurgården*. Stockholmia Förlag 1998.
- Eriksson, Monica, *I Vita Bergen med Elsa Borg*. I Stadsvandringar nr 16. Stadsmuseet 1993.
- Erixon, Sigurd, *Stockholms hamnarbetare*. Monografier utgivna av Stockholms stad 1988. (uppgift 16)
- Falk-Löfberg-Tirén, *Hellas. Idrottshistoria under ett sekel 1899-1999*. Sthlm 1999. (Jan Falk tel.08/85 70 13)
- Fasth, Lennart, *Grabbarna kring Bohusbron*. Författares Bokmaskin 2000.
- Fogelström, P. A., *Kommentar och noter till Vävarnas, Krigens och Vita bergens barn*. Bonniers 1981-87.
- Fogelström, Per Anders, *Stad i bild*. Bonniers 1970.
- Fogelström, Per Anders, *Hem, till sist*. Albert Bonniers Förlag 1993.
- Hallerdt, Björn, *Stadsholmen, det unika kulturhusföretaget ur Av kärlek till Stockholm*. S:t Eriks årsbok 2001.
- Johansson, Josef, *Tankar och minnen nedskrivna vid olika tillfällen*. Stockholm 1972.
- Kassman, Charles, *Leva i Kristallen – ett barnrikekvarter på Söder*. Tidens förlag 1987.
- Kassman, Charles, *Per Anders Fogelström - Liv och litteratur*. Tidens förlag 1986.
- Kotsinas, Ulla-Britt, *Stockholms slang*. Norstedts 1996.
- Lindberg, Birgit, *Malmgårdarna i Stockholm*. Natur och Kultur/LT:s förlag 2002
- Lönnroth & Mattsson, *Tidningskungen Lars Johan Hierta - den förste moderne svensken*. W&W 1996.
- Reberg, Arne, *Per Anders Fogelström - Stockholms förste älskare*. Utbildningsförlaget Brevskolan 1997.
- Richter, Thor, *Slussen. Då, nu..... och sedan?* Trafik juli 2011. TNF-bok 113
- Rosman, Holger, *Textilfabrikerna vid Barnängen: bilder ur Stockholms industrihistoria*. Sthlm 1929.
- Rydberg, Olle, *Se på Söder*. Natur och Kultur 1984. (Bra om Barnängens textilfabrik och olika senare verksamheter där.)
- Röster om Fogelström – ABF-seminarium april 1996*. ABF Stockholm 1996.
- Söder i våra hjärtan*. Fakta på CD-rom för PC. Människor och miljöer i Stockholm 1870-1930. Norstedts Rabén 1998.
- Textilmanufaktur och skeppsbroadel*. Ett särtryck ur Klas Nyberg (red.) *Till salu*
- Trädvandring i Vitabergsparken*. Södermalms stadsdelsförvaltning
- Vitabergsklubben – En del av Södermalms kulturhistoria*. Föreningen Gamla VBK:are 2009
- Wintzell, Inga, *Kolten som barnplagg*. Fataburen 1971, sid 85 ff.

Sofia Småklubbar (SSK) var en del av Sofia församlings barn- och ungdomsverksamhet. SSK bildades 1933 och riktade sig till pojkar i åldern 9-15 år. Antalet klubbar var vid starten två och vid mitten av 1940-talet sex. Verksamheten var inriktad på lekar, tävlingar, instruktioner m.m. Den bedrevs till en början huvudsakligen klubbvis under skilda veckodagar för att under senare år bedrivs på en bestämd veckodag med gemensam start och avslutning för alla klubbarna. SSK:s verksamhet upphörde officiellt 1953. Klubbarna hade som mest cirka 150 medlemmar.

Grunden i SSK:s arbete var att ge en frihetskänsla som dock inte fick övergå i anarki. Friheten syftade till att skapa ansvarskänsla, gemensam verksamhetslust och allmänt deltagande i arbetet. Man ville ge pojkarna goda gäng samt hjälpa dem bort från gatornas och gårdarnas ofta ganska dåliga sällskap. Friheten gällde även ledarna och deras styrelsearbete. Ledarna skulle vara mitt i gänget.

Per Anders Fogelström - Paff - var redan från starten 1933 verksam som ledare för den av honom bildade klubben **Unga Vikingar** (UV). Han ingick i SSK:s styrelse och var under en följd av år redaktör för SSK:s tidning.

Rolf Blondell, medlem i Unga Vikingar

Per Anders Fogelström var född den 22 augusti 1917 och avled den 20 juni 1998. Han vilar i minneslunden på Katarina kyrkogård. Det var förmodligen en borgerlig begravning. Tillsammans med Ture Nerman bildade Fogelström 1951 **Förbundet för religionsfrihet**. 1951 års religionsfrihetslag gav medborgarna rätt att gå ur statskyrkan utan att gå in ett annat godkänt religiöst förbund. Författaren var långt före sin tid. Han menade redan då att man skulle få begära inträde i Svenska kyrkan. Sedan 1996 föds man inte in i Svenska kyrkan utan måste man begära inträde.

1962 gav **Nerman** och **Fogelström** ut en liten skrift som handledning, **Borgerlig begravning**. Själv tjänstgjorde Fogelström ofta som officiant vid olika förrättningar och hans text från 1971 används fortfarande i den borgerliga vigselakten.

Skulpturen i minneslunden är gjord av Bertil Berggren-Askenström och heter *Hymn i Guds hand*.

Stockholmskällan är en webbplats där du kan hitta foton, kartor, ritningar, bilder, texter, litteraturtips m.m- om Stockholms historia. www.stockholmskallan.se Du söker bland material från Stads museet, Stadsarkivet, Stadsbiblioteket, Spårvägmuseet m.fl.

Söker du på "Fogelström" får du 57 träffar (2011-12-28). Bl.a. hittar du artiklar om Fogelströms samlingar av stockholmslitteratur och stockholmsbilder, adresskort från Stadsarkivet m.m. Du kan även hitta kartan "Vägvisare till Hennings och Lottens Södermalm" 1860-1893 av Andreas Ribbung 2002.

Så söker man "Fogelström" på Stockholms stadsbiblioteks hemsida

Gå in på Stadsbibliotekets webbplats www.biblioteket.stockholm.se

Vill man bara veta vilka böcker som finns av och om Fogelström, använder man SÖK i katalogen.

Vill man ha mera detaljerad kunskap, använder man **Alex** på följande sätt:

- 1) Klicka på **Att använda biblioteket**
- 2) Klicka på **e-resurser** i vänstra spalten
- 3) Gå till Databaser, klicka på **Läs mer om databaser**
- 4) Klicka på **författare och andra personer**, du kommer till **Alex**
- 5) Om du vill söka hemifrån måste du **logga in med bibliotekskortets nummer**
- 6) I sökrutan skriver du **Fogelström** och får upp fakta om författaren

En vandring efter Fogelströms Mödrar och söner (karta sid.28)

Hållplats 1: Kungl. Myntet

Vandringen börjar på Hantverkargatan 5 inne på gården till Kungl. Myntet där deltagarna i vandringen kan slå sig ned i lekparken till dagiset om vandringen äger rum en helg eller på kvällstid. Här kan man inleda genom att berätta följande:

1) Fogelströms förhållande till Kungsholmen. Han bodde på Polhemsgatan 11 från 1943 som nygift till 1954 då han flyttade till Styrmansgatan 27.

2) Presentation av mödrarna och sönerna i boken som utkom 1991 och handlar om den tid då industrierna gick på högvarv här på Kungsholmen. Den faktiska tiden är 30 år, 1887-1917, men den berättade tiden går tillbaka omkring 300 år.

3) Owens mekaniska verkstad och Kungl. Myntet.

Fogelströms kommentar

Inledningen är en allusion på *Doktor Glas* av Hjalmar Söderberg som skriver om Kungsholmens röda stoftskyar. Så här börjar boken:

Stoftskyarerna från Kungsholmens alla fabriks-skorstenar färgades röda av västersolen.

Liksom Stockholmsromanerna bygger Kungsholmenromanen på omfattande forskning om människornas levnadsförhållanden och villkor och kan därför kallas för dokumentär.

... men bipersonerna; företagare, präster, lärare och vårdare ja, också skarprättare Dalman har hämtats hur biografier och faktiska redogörelser.

Berättelsens huvudpersoner saknar motsvarighet i verkligheten står det i efterordet i romanen.

Huvudpersonerna i Mödrar och Söner

Dela ut förteckning över de viktigaste personerna i boken och kopia av bokens karta i plastficka. Den äldre modern, Carla Lundström, kommer från medelklassen och är mycket osympatiskt tecknad. Hon är bekväm och högfärdig men framför allt dominant mot sin son Konrad. Hennes livsöde överensstämmer med Olga Fogelströms, författarens farmor. Båda blev tidigt moderlösa och gifte sig med en äldre man. De blev änkor i 30-årsåldern och var alltid ängsliga att bli övergivna.

Konrad vågar inte ta hem något kvinnligt sällskap än mindre tala om att han gjort en kvinna ur arbetarklassen, Lilly Holm, med barn.

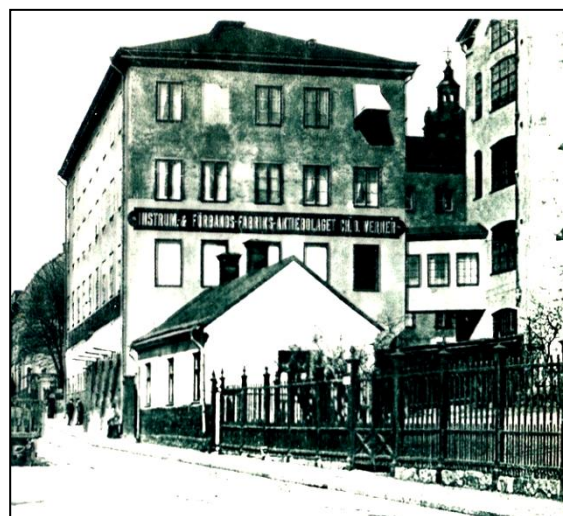
Hon (Carla) såg i varje kvinna en fiende som ville ta sonen ifrån henne.

Men Konrad ordnar så att Lilly gifter sig med en av hans arbetskamrater, Gustav Bengtsson, och det är väl snarare förhållandet mellan Lilly och Gustav som kan betecknas med *Svältholmskärlek*, rubriken på det första kapitlet. Deras äktenskap utvecklas till äkta och stark gemenskap. Året är alltså 1887.

Hantverkargatan 4

Mitt emot Kungl. Myntet på Hantverkargatan 4 ligger Kungsholmens första hyreshus, beställt av garvaren Jacob Westin d.ä. och färdigt 1819. (1 på

bokens karta). Det var ett fint hus. Där bodde läkare från Serafimerlasarettet och professorer vid Karolinska Institutet.

Hantverkargatan 4. Stockholms Stadsmuseum

Att Konrad Dahlberg fick bo där, berodde på att han var anställd som bokhållare i det westinska garveriet under Jakob Westin d.y. Här bodde Carla tills hon var 15 år. Jakob Westin d.y. avvecklade företaget 1857 för att ägna sig åt offentliga uppdrag och åt sin stora boksamling som han senare donerade till Uppsala universitet 1877.

1857 fick fadern Konrad Dahlberg anställning som kamrer i Karlsviks klädesfabrik och flyttade med sina tre barn, Carla, Wilhelmina och Konrad, till Karlsviksområdet intill Rålambshovsparken (2 på bokens karta). **Karlsviks klädesfabrik** grundades av Carl Heineman och tillverkade tunna tyger för fruntimmerskläder men det lönade sig inte. I början av 1870 lades klädesfabriken ner och hit flyttade **Karlsviks gjuteri** och **Palmcrantz' vapenfabrik**. Området styckades för bostäder omkr.1910. Kvarternamnen Karlsvik och Gjutaren påminner om den tidigare verksamheten.

Konrad Dahlberg avled 1862 men innan dess hade han sett till att Carla och hennes syster Wilhelmina hade uppuktande kavaljerer och det blev dubbelbröllop i Kungsholmen kyrka 1863. Carla gifte sig med en mycket äldre man Hadar Lundström.

Hadar var anställd i **Åkerlinds kakelfabrik** och hans och Carlas bostad låg intill fabriken (2 på bokens karta) i kvarteret bortom Landstinget vid Hantverkargatan. Den grundades 1840 av Olof Åkerlind som egentligen var apotekare men som blev fosterson till mamsell Stina Lisa Westin och ärvde ett litet pipbruk vid Pilgatan och senare hela tomten med ett vanskött kakelbruk. Han konstruerade den s.k. kokkakelugnen och tillverkade praktkakelugnar som gick på export. Kakelin som han kallades var känd som en festprisse och rolighetsminister. När Harald dog

var Carla bara 33 år och flyttade till Trädgårdsgatan som Scheelegatan hette 1875 (4 på bokens karta). Det är där hon bor när boken börjar.

Owens mekaniska verkstad och Kungl. Myntet

Innan man lämnar Hantverkargatan 5 måste man berätta något om tomtens tidigare historia. Här grundade Samuel Owen sin mekaniska verkstad 1809 och tillverkade den första ångbåten, *Amphitrite*, som gjorde sin jungfruresa i början av *Vita bergens barn*. Efter hans konkurs flyttade Kungl. Myntet in och byggnaden vi står framför är ritad av Johan Fredrik Åbom och uppförd 1850. Kungl. Myntet lämnade Kungsholmen 1970 och flyttade till Eskilstuna. Myntverket lades ner 2011.

Hållplats 2: Kaplansbacken-Hantverkargatan

Gå nu över gatan och stanna i hörnet av Hantverkargatan och Kaplansbacken. Huset där Carla växte upp, nr 4, köptes av Teaterförbundet 1989 och där finns förutom kansli ett 40-tal lägenheter för pensionerade skådespelare. Titta nu på staketet runt kyrkogården. Det är tillverkat på Owens mekaniska verkstad och en gåva till församlingen. Byggnaderna närmast på kyrkogården är f.d. fattighuset som byggdes med hjälp av ett arv som vedbärränskan Anna Forsman fick efter sin systerson. Nu används huset för kyrkliga aktiviteter.

F.d. fattighuset på Kungsholms kyrkogård

Hållplats 3: Bolinders mekaniska verkstad

Stanna på utrymmet intill Kaplansbacken 10, det rödputsade huset som uppfördes av bröderna Bolinder 1912. I ett hus som tidigare låg på samma plats startade den mekaniska verkstaden 1845 med 27 arbetare och omkring 1900 hade man 1000 arbetare.

Lillys pappa Tore Holm är anställd som städare och hantlangare hos Bolinders och tjänar 20 öre i timmen. En duktig gitare kunde få 40 öre/t och dessutom kunde han få hyra någon av de subventionerade arbetarbostäderna på Kvarnberget. Familjen Holms bostad låg på Parmmätargatan (nr 6 på bokens karta). Arbetet började kl. 6.30 och slutade kl. 19 med 1½ timmes middagsrast. Trots den långa arbetstiden var lönen låg och räckte inte till försörjningen. Två anställda överlämnade till

Carl Bolinder kravet på 15 % löneökning och 50 % övertidsersättning. De blev omedelbart avskedade. När de inte återanställdes utbröt strejk 15/5-2/6 1890. Tore var inte medlem i Stockholms järnarbetarfackförening som bildats 1885 och som 1888 slogs ihop till Metall. Efter strejken försvinner han ur handlingen.

Men Tore var intresserad av arbetarrörelsen. Socialdemokratiska Arbetarpartiet hade bildats 1889 och 1890 ägde den första första maj-demonstrationen rum. Man ville ha åtta timmars arbetsdag (se sid.31 om Arbetarrörelsen) men det blev inte verklighet förrän på 1920-talet. Många, också bland arbetarna själva, fann kravet på åtta timmars arbetsdag alltför utopisk. Bokbindare och förgyllare hade inte velat ställa upp, de menade att det skulle vara mera realistiskt att kräva tio timmar än åtta. Dagen därpå kritiserade de ledande tidningarna "det överdrivna och fullkomligt utförbara i dessa anspråk" som framlades av "utopiska svärmare".

En verkstad på Kungsholmen som infört åtta timmars arbetsdag redan 1894 var Sporrongs som gjorde knappar och metallvaror m.m. Se bokens karta!

Hållplats 4: Kungsholms kyrka

Gå fram till kyrkan och stanna på den utvidgade trottoaren till Bergsgatan. Kyrkan heter också Ulrika Eleonora kyrka och stod färdig 1688, ritad av Mattias Spieler, svärson till Jean de la Vallée som är arkitekten till Katarina kyrka. Hela altaret är skänkt av Jakob Westin d.ä., liksom altartavlan målad av hans halvbror Fredrik. Det är den i Sverige oftast kopierade altartavlan och föreställer uppståndelsen.

Medan man står vid kyrkan, kan man titta västerut på Bergsgatan något kvarter längre bort. Här bor Gustav Bengtsson på fjärde våningen i ett hyreshus (nr 7 kartan i boken). Gustav hade varit Konrads arbetskamrat vid Ekmans mekaniska verkstad. Det är han som blir Lillys make. Lilly kan gå ner till BB på Hantverkargatan 19 när hon känner värkarna börja.

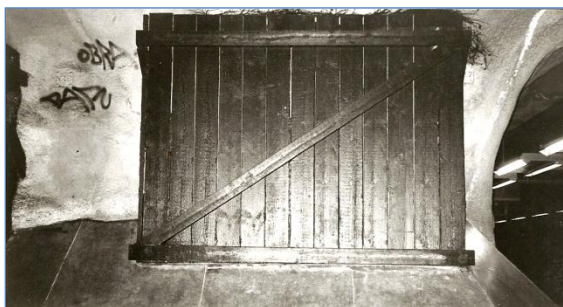
Allmänna BB hade grundats 1775 på Fredsgatan (egentligen 1774 på Riddarholmen) och flyttat till Kungsholmen 1858, men flyttade sedan till

Lidingövägen 1913 och lades ner 1975. Lilly ansågs inte obemedlad och fick betala 75 öre om dagen. Läkarvården var gratis. Den 21 mars 1888 föddes hennes och Konrads son som döptes till Rolf.

Det blir Gustav som vaktar Rolf om dagarna medan Lilly arbetar i Paulis parfymfabrik på Fleminggatan 41. Hon tjänar 12 öre timmen och arbetar 60 timmar i veckan. Nackdelen är ju att Gustav inte kan gå ut med Rolf, eftersom han är handikappad av reumatism. Därför ordnar Lilly en ny marknära bostad (nr 8 på kartan) i början av S:t Eriksgatan. Där kan han sitta i trädgården och vakta Rolf, men redan 1895 avlider han och Konrad hjälper Lilly att få in Rolf på Frimurarnas barnhem i Kristineberg. Där tar man bara emot barn som är födda inom äktenskapet. Mera om Rolfs tid på Kristineberg se Hållplats 10.

Ekman's mekaniska snickerifabrik

Gustav och Konrad var kolleger på kontoret till Ekman's mekaniska snickerifabrik som låg intill Separator vid Kungsbron. Man tillverkade kompletta villor, paviljonger och badhus m.m. Ekman's flyttbara sjukhusbaracker hade inköpts av kungen av Spanien och sultanen av Turkiet. Företaget utvidgades och lämnade Kungsholmen för att flytta till Sundbyberg.

En parm, ett hömått på 17,7 kubikmeter Foto: Olle B

Hållplats 5: Kvarnberget = Kungsklippan

Fortsätt vandringen upp till Kungsklippan och stanna framför Stadsarkivet med utsikt över Bolinders plan. Kvarnberget var minst 10 m högre i slutet av 1800-talet. Omslaget till Lars Wikströms bok *Kungsholmen intill 1700-talets början* visar kvarnen på berget, Lilla Munkan. Här uppe ligger nu **Stadsarkivet**. Själva magasinet som är nedsprängt i berget byggdes 1941-1943 och den synliga byggnaden stod klar 1959. Arkitekterna heter **Asplund** och **Lind**. Den nya tillbyggnaden invigdes hösten 2004. Framför huset står skulpturen *Mimi* av Gunnar Nilsson, rest 1967. Mera om Stadsarkivet se sid. 26!

Där Stadsarkivet nu ligger, låg en av Bolinders subventionerade parstugor. Bolinders hade 190 lägenheter i 16 hus. Vissa arbetare kunde få bo gratis, andra betala 5-10 kr i månaden. Villkoret var att man inte tog inneboende.

Hållplats 6: Parken mitt på Kungsklippan

Gå fram till **Parmmätargatan** som nu slutar vid nr 15 på västra och nr 24 på östra sidan, och stanna vid lekparken mitt på Kungsklippan. En parm är ett hömått på 17,7 m². Bilden av en parm är tagen i tunnelbanestationen Rådhuset. På Kungsholms hamnplan låg tidigare ett parmmätarhus. Mycket hö behövdes i stadens många ladugårdar, stall och svinstior och skeppades på höskutor från Mäläröarna och skärgårdsöarna. Vid Nybrokajen fanns också ett parmmätarhus. Bellman sjunger om Olle på höbåten i *Epistel nr 48*.

Lilly bodde tidigare granne med **Maria Sandel** (1870-1927), vår första arbetarförfattarinna, som tillsammans med sin mor hade en mjölk- och pilsnerbutik på Parmmätargatan 23, ett hus som revs på 1930-talet då de funktionalistiska hyreshusen uppfördes på Kungsklippan.

Emellertid drabbades båda kvinnorna av dålig hörsel och flyttade till Skogshyddorna i slutet av Fleminggatan (nr 9 på bokens karta). Där försörjde de sig på trikåstickning men fick dålig syn. Maria blev nästan både döv och blind. 1908 gav hon ut sin första bok, en novellsamling med titeln *Vid svältgränsen*. Den första novellen heter *Min gata* och avser Fleminggatan som också kallades Fattiggatan.

Husen stå tunga och svarta i den stora tystnaden och där i de tusen cellerna vilar kropp vid kropp i blytung sömn. Min gata liknar en väldig fattiggrav.

Familjen Vinge beställdes av Social-Demokraten som följetong och skulle beskriva en arbetarfamiljs villkor. I *Virveln* (1909) berättar Maria Sandel om chokladfabriken Sture, kallad Malvan i boken. Hon bodde granne med många av flickorna på fabriken

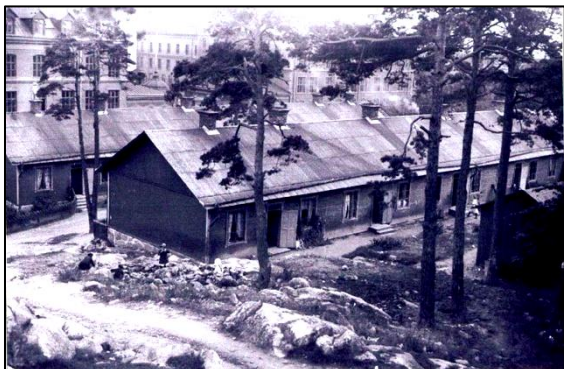

Maria Sandel (1879-1927).Stockhoms Stadsmuseum

och intervjuade dem. I *Virveln* beskrivs också familjernas svårigheter under storstrejken 1909. Handlingen i *Mannen som reste sig* är förlagd till

Skoghyddorna men den är egentligen en utvecklingsroman.

Maria Sandel skrev också artiklar för Social-Demokraten. Hon har fått en egen gränd uppkallad efter sig i det nya bostadsområdet vid S:t Eriks sjukhus. En litterär skylt med citat ur *Vid svältgränsen* sitter på Fleminggatan 22.

Skogshyddorna i slutet av Fleminggatan

Andra författare som har anknytning till Fleminggatan är Lars Forssell och Ivan Oljelund. Även Naima Wifstrand, känd skådespelerska, växte upp på Fleminggatan. Olov Svedelid bodde på S:t Eriksgatan och har skrivit om sin uppväxt i självbiografin *Världen som var Kungsholmen* (se hållplats 11).

Mera om Fleminggatan kan man läsa i *En bok om Stockholm* (2003) av Fogelström. Kapitlet heter *Svältholmens storgata* och publicerades först i *En bok om Kungsholmen* (1965).

Hållplats 7: Piperska malmgården

Gå nu ner för trapporna mot Pipersgatan och stanna som hastigast vid nr 14. Där inträffade den 12 mars 1926 **den flyborgska smällen**. Vid 3-tiden på morgonen exploderade en sprängladdning i bakluckan på en taxibil. Chauffören klarade sig men den 42-årige direktören Flyborg som satt i baksätet sprängdes i bitar. En mängd fönsterrutor krossades. Det var två män som ville åt Flyborgs livförsäkring. Han var skyldig dem pengar.

Men vi går över gatan och ner för Coldinutrappan och kommer in på bakgården till **Piperska muren** som är en malmgård från 1690-talet, anlagd av Karl och Christina Piper. En malmgård är "ett lantligt residens eller ett högreståndsbetonat sommarnöje" som Birgit Lindberg skriver i boken *Malmgårdarna i Stockholm*. Den ursprungliga malmgården bestod av två mindre byggnader. Den stora köksträdgården gick ända fram till Kronoberget.

Karl och Christina Piper hade gift sig 1690 och hade flera palats i Gamla stan. De hann att få nio barn på tio år av vilka fem överlevde. Karl Piper följde med Karl XII i fält 1700 som chef för fältkansliet. Han togs tillfångas i slaget vid Poltava och avled i rysk fångenskap 1716.

Ansvar för Piperska egendomen övertogs av hustrun Christina som lät bygga den höga stenvuren som skydd mot inkräktare. Sedan övertogs hus och trädgård av sonen **Carl Fredrik** som var en engagerad ordensbroder i Awazu- och Wallasisorden, det första av de ordenssällskap som var knutna till Piperska muren. Sekreterare var **Olof Dalin**, informator hos greve Rålamb.

1765 köpte Amarantherorden egendomen och uppförde 1700-talshuset som sedan byggdes till på framsidan av nästa ägare, Coldinuorden, som övertog gården 1809. Mellan 1830 och 1970 kunde man gå på restaurangen Pipris. Dit gick Konrad ofta för att diskutera Ekmanska fabrikens flytt till Sundbyberg. Till *en så övergiven håla i ödemarken* kunde han ju inte följa med. Då skulle Carla kanske få hjärtslag. Konrad bytte nu anställning till en grossistfirma vid Jakobs torg 1895. Där träffade han Margit Gren.

Delar av Piperska muren från 1702

Hållplats 8: Scheelegatan-Bergsgatan

Gå nu över Scheelegatan till Rådhusets trädgård och titta mot hörnet av denna gata och Bergsgatan (nr 4 på bokens karta). Här bor alltså Carla sedan hon blivit änka 1875 tillsammans med sonen Konrad och en "piga" som hembiträdet kallades förr i tiden. Hon har utsikt över den Täckmanska trädgården och lite längre bort den Berglundska trädgården. Hon är upprörd över namnbytet på gatan, varför dög inte Trädgårdsgatan. Folk kan ju inte uttala det rätt heller. De säger Gelégatan och stavar det med S-t-j-älegatan. Men i namnrevisionen 1885 försökte man ge nya namn åt gator som hade samma namn, nu när förbindelserna mellan de olika stadsdelarna underlättades av spårvagnarna som kommit till Kungsholmen 1877. Hon ser också hur fruktträden sågas ner och hur man rycker upp tobaksplantorna. i den stora Täckmanska trädgården

Polishuset står klart 1911, Gustaf Lindgren heter arkitekten. Fogelström kallar huset en "sockerbagardrom". I den Täckmanska trädgården reser sig också **Rådhuset**, klart 1915 och ritat av arkitekten Carl Westman. Meningen var ju att rådhuset skulle ligga på nuvarande stadshustomen. Svältholmen var inte tillräckligt fin för ett stadshus.

Men ett rådhus och ett polishus måste ligga intill varandra, och byggnaderna är sammanbundna under jord med Suckarnas gång. Ragnar Östbergs stadshus invigdes 1923 på f.d. Eldkvarns tomt.

Hållplats 9: Framför Polishuset

När Carla och Vilhelmina vill ha hjälp med sina växter, går de till **den Berglundska trädgården**. Om Berglunds trädgård kunde författaren läsa i Hulda Berglunds dagbok som han fick låna av Elsa Feldreich, dotter till Hulda och mor till den mera kände Bengt Feldreich. Hulda i sin tur var dotter till den förste trädgårdsmästaren Johan Erik Berglund som var dräng hos ägaren Zetterström, men denne intresserades sig inte alls för någon odling. Hulda berättar detaljerat om arbetet men lika mycket om söndagsnöjena. Under fruntimmersveckan kunde man köpa, dahlior, lövkojor, luktviolor och sjöviolor. Man fick fyra buketter för 55 öre.

Huldans bror, Johan Fredrik, sålde tomten till uppförandet av **Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn**. Den låg först i kvarteret Vindruvan med ingång från Hantverkargatan nr 14. Vårdanstalten hade byggts med insamlade medel. Mest - 12 000 kr - bidrog kronprinsessan Lovisa, Karl XV:s gemål, med. Nu ville man bygga ett större sjukhus. Det stod färdigt 1899, men revs redan 1970 när de nya polishusen skulle uppföras och barnsjukvården flyttade till S:t Görans. 6 milj. satsades på S:t Görans barnsjukhus som sedan flyttade till Astrid Lindgrens sjukhus 1998.

Lillys syster Agda tas in på den första vårdanstalten för lungkatarr när hon går i folkskolan. Ännu är då barnadödligheten hög, vart sjätte barn avlider.

Skarprättare Dalman

Wilhelmina, Carlas syster, bodde min sin familj på S:t Eriksgatan 22 (nu 44) i samma hus som **Gustav Dalman, skarprättare**. Han behövde bara verkställa sex avrättningar, sista gången med giljotin. Mammorna på Kungsholmen hotade inte sina barn med sotaren utan med Dalman om de inte åt upp sin mat. Bilan låg i en svart låda i finrummet. Den sista avrättningen 1910 får vi vara med om. Då användes giljotinen för första och enda gången. Det var Johan Alfred Ander som avrättades för ett rånmord.

Hållplats 10: Södra Agnegatan 27

Stanna så man ser Södra Agnegatan 27 (nr 10 bokens karta). Huset byggdes 1887 och det är där Fogelström tänker sig att Margit Gren hyr en lägenhet. Konrad träffade henne på sin nya arbetsplats vid Jakobs torg och de förlovade sig. Konrad vågar naturligtvis inte presentera Margit för Carla. Han bor hemma hos mamman under veckan och hos Margit på helgen.

En dag när han kommer med spårvagnen från arbetet ser han en lång ljushårig yngling tömma

brevlådan vid postkontoret i hörnet Hantverkargatan-Södra Agnegatan. Senare förstår han att det är hans egen son Rolf som nu är 15 år och lämnat frimurarbarnhemmet på Kristineberg, där han placerades vid Gustavs död 1895.

Frimurarbarnhemmet som grundades 1753, hade kommit till Kungsholmen 1864. Då byggdes flyglarna till. Där bodde omkr. 100 pojkar och 40 flickor. Barnen hade blå anstaltskläder och ett rött kors i mössan. Kapitlet kallas liksom hemmet *Lilla Helvetet*. Det finns mycket skrivet om frimurarbarnhemmet, bl.a. två otryckta skildringar av barnhemsbarnen **Gustaf Isander** och **Sven Pettersson**. Pennalisen frodades och båda dessa författare blev sängvätare av otrygghet, liksom även Rolf.

På barnhemmet kunde flickorna lära sig sömnad och hushållsarbete och pojkarna få utbildning till skomakare, snickare, skraddare eller som Rolf till trädgårdsmästare. Han fick bara besöka sitt eget hem tre gånger om året, på annandagarna men han

Kristinebergs slott/malmgård

fick ta emot besök. Särskilt såg han fram mot moster Agdas påhälsning. Hans framtidsplaner tog en annan riktning när Agda som gift sig med en posttjänsteman, föreslog att han skulle börja vid posten som brevlådetömmare. Den sista tiden på Kristineberg fick Rolf låna en cykel och orientera sig på Kungsholmen vilket ger författaren möjlighet att beskriva stadsdelens utbyggnad.

Lilly har nu flyttat till Skoghyddorna där hon åter blir granne med Maria Sandel. Hon bor i ett s.k. spisrum som hon får dela med Rolf. Om tiden medger kan man också på Agnegatan berätta om Anders Boman och Separator.

Frimurarnas hittebarnshus grundades först på Storgatan 1753 men flyttade 1756 till Malmtorgsgatan och därifrån till Kristineberg 1864. Det var Lennart Torstensson som fick tomten i donation och döpte den efter sin svärdotter Kristina Stenbock. Slottet är uppfört 1750 av köpmannen Roland Schröder. Barnhemmet flyttade 1928 till Blackeberg och lades ner efter ett 10-tal år. Nu inryms i slottet den kristna friskolan Stefansskolan.

Separator som blev Alfa-Laval

I Skoghyddorna blir Lilly granne med Anders Boman som är anställd på **Separator**, ett av de sista företag som lämnar Kungsholmen 1964 för Tumba. Separator etablerade sig på Kungsholmen 1883 men hade grundats tio år tidigare. Omkring 1900 arbetade 2000 personer där. I samband med storstrejken 1902 avskedades Anders Boman tillsammans med 650 andra arbetare som ville delta i en demonstration kring pingst 1902 då rösträttsreformen skulle diskuteras i riksdagen. Riksdagshuset låg då på Riddarholmen. För att få rösta krävdes att man hade en årsinkomst på 800 kr eller fastigheter till ett värde av 1000 kr.

Det är en skam, det är en fläck på Sveriges baner att medborgarrätt heter pengar, diktar Verner von Heidenstam i *Medborgarsång*. När arbetarna inte får ledigt för att demonstrera och ändå strejkar, avskedas de av den hårdföre fabrikören John Bernström, Stockholms mest avskydda företagsledare. Flera företag går ihop om en lockout av arbetarna. I september 1902 bildas Verkstadsföreningen, som senare blir SAF. Anders Boman har svårt att få nytt arbete och emigrerar. 1909 fick män allmän och lika rösträtt, kvinnor fick rösta i kommunalval 1918 och 1921 fick Sverige allmän rösträtt.

Hållplats 11: Landstinget

När man går över Hantverkargatan i riktning mot Landstinget bör man kasta en blick uppför backen längre bort. Den har varit ungefär 10 meter högre och kallades Kartago backe. För att hästarna skulle orka upp spändes ytterligare ett par hästar för. Backen sprängdes ner i slutet av 1800-talet. Uppe på krönet ligger Kungsholms gymnasium färdigt 1907.

Gå in på Landstingets tomt och stanna framför den vackra empirebyggnaden med sina toscanska kolossalkolonner. Den stod färdig 1834 som Garnisonssjukhus. Det tog 17 år att bygga och blev en dyr historia, 372 000 riksdaler. Staketet är ritat av Ludvig Hawerman och sattes upp 1837. Sjukhuset rymde 430 patienter.

Olov Svedelid skriver i sin självbiografi *Världen som var Kungsholmen* (1993) att hans skolväg gick förbi sjukhuset. Han bodde på S:t Eriksgatan 12 och gick i Kungsholmens gamla folkskola på Hantverkargatan 17. Han kunde se konvalescenterna ströva omkring i parken i sina grå sjukhuskläder. En dag gör han sig illa i foten på skolgården, han är ensam kvar och har inte pengar till spårvagnen, så han lägger sig ner och rullar hem.

Jag blundade och rullade på och så tittade jag upp och förvånade mig över hur långt jag hunnit. Folk undvek mig eller skuttade över mig och gick vidare...Ingen hindrade mig handgripligt,

1971 flyttade Landstinget in i sjukhuset och disponerar även husen mot sjösidan som rymde

Livhusarerna 1793-1811. Dessa flyttade till kasernen vid Storgatan och blev Svea Livgarde till häst som tidigare omnämns.

Hållplats 12: Kungsholmstorg

Gå fram till fontänen på Kungsholmstorg. Den heter *Vesslan*, är gjord av Otto Strandman och uppsatt 1912. Donator är Magna Sunnderdahl (se sid.5) Kungsholmstorg hette tidigare Gröna lastagen och var utskeppningshamn för grönsaker från de stora trädgårdarna. Torget gjordes om till park på 1890-talet och lindarna planterades 1908.

På torgets västra sida låg **S:t Eriks bryggeri**, som grundades 1859 och började i den Permanska malmgården, som uppfördes på 1670-talet av rådmannen Thomas Perman från Finland. Hans söner adlades Olivecrona (Herbert Olivecrona är ättling (om man räknar sonsonsonsonson 6 ggr). Det första stora tegelhuset byggdes på 1880-talet och det som nu är **Pressens hus**, det södra, stod klart 1902 och då revs malmgården.

Lillys mor Amalia Holm arbetade i tappningen och korkningen i den norra längan som revs för bostadshus omkring 1980. Bryggeriet upphörde 1929 och slogs ihop med Neumüllerska på Söder och blev senare Stockholms bryggerier.

Amalias arbetsdagar är långa 11,5 tim. normalt och 18 tim. vid högsäsong. Hon tjänar liksom Lilly 12 öre/t och har hälften av männens lön, mycket beroende på konkurrensen av de ogifta dalkullorna som var säsongarbetare. Enda förmånen var 2 ½ lit. öl om dagen som värmdes och dracks som vi dricker morgonkaffe. Det är när Amalia skall gå hem på middagsrasten en snöig januaridag 1890 som hon varken ser eller hör spårvagnen utan blir påkörd och dödad. Det var förstas en hästspårvagn. 1905 kom de elektrifierade. Amalia tas in på fältskären Hultströms sjukstuga i hörnet av Hantverkargatan /Kungsholmstorg. Den har funnits i verkligheten. Det berättade en kvinna som var barnbarn till fältskären, på en av mina vandringar.

Grubbens

Amalia skulle på middagsrasten se till sin mamma Kristina som var sängliggande. Det fanns nu ingen som kunde ta hand om henne och hon kom till **Grubbens försörjningsanstalt** för sjuka och fattiga. Grubbens inrättades 1860 och började med 10 sjuksängar, utvidgades och blev S:t Eriks sjukhus 1922. Vi får en inblick i åldringarnas vardag. Det var armodets, sjukdomens och vansinnets värld. Gamla, sinnessjuka och barn blandades. I en sovsal avsedd för 8-10 sjuklingar som nu hyser 40 patienter eller hjon, får Kristina den nedersta sängen av tre, hon har spottkoppen för sex hjon vid huvudändan och nattkärlet för tre hjon under sängen vid fotändan när hon sitter böjd på sängkanten för att inta sina måltider mest bestående av sill och ärter. Men hon kan hjälpa till med

enklare arbete och får som tack två koppar kaffe i veckan.

Tegeltravar 1910

Rolf är nu 22 år och sällskapar med Rosa som bor i **Tegeltraven** eller Käringträtan som det hyreshus kallades som Petter Östberg, fabriksör vid Karlsviks gjuteri, tog initiativet till på 1890-talet. Det omfattar hela kvarteret mellan Fridhemsgatan och Karlsviksgatan och från Hantverkargatan till Mitisgatan. Det rymde 214 lägenheter och hade omkr. 1500 invånare. De flest lägenheterna var på ett rum och kök och hade ”värdefulla bekvämligheter”: kokgas, skafferi, garderob och torrklosett, ett s.k. kabinett, i varje uppgång. Man fick inte ha inneboende. Bostadsbolaget hette Fridhem men huset kallades Käringträtan. Rolf fick vara med om en höstfest, där 400 par svävade ut till tonerna av Svea Livgardes orkester.

Tegeltraven eller Käringträtan

I det näst sista kapitlet av boken tar Rolf och Rosa en promenad och möter på Garvargatan garvaren Ernst Wilhelm Lundin och denne berättar hur han slagit den sista huden i vattnet och märkt

den med SLUT på bägge svanshalvorna. Det var år 1905, då garverierna förlorat kontakten med vattnet. Därmed avslutades den 250-åriga garverinäringen på Kungsholmen. Det Westinska garveriet grundades på 1700-talet av den från Västerås invandrade Johan Jansson som tog namnet Westin. Det var under Jakob Westin d.y. som Carlas pappa Konrad Dahlberg arbetade. Garveriet låg i kvarteret Vattuormen öster om Kungsholmstorg och Jakob Westins gata (d.y.) som går från Garvargatan till Norr Mälärstrand, minner om familjen Westin.

Nästa garvarkung blev **Anders Wilhelm Lundin** som har fått Garvar Lundins gränd, parallellgatan till Jakob Westins gata, uppkallad efter sig och det var hans brors sons son Ernst Wilhelm som Rosa och Rolf träffade. Lundins förvandlade garvarhantverket till industri genom att använda ångmaskiner. 1905 flyttade garveriet till Nacka.

Rolf och Rosa fortsätter promenaden utmed Norr Mälärstrand och ser då tegelhögar (= tegeltravar) som skall användas till Stadshusbygget. De är stolta över utvecklingen på Kungsholmen. Stadsdelen har verkligen ändrat karaktär. Svältholmen är på väg att bli Mälärdrottningens krona.

Krigsvår 1917

Om alla deltagare i vandringen läst *Mödrar och Söner* kan man berätta att Carla avlider 1917 och först då kan Konrad och Margit gifta sig. De flyttar till ett nybyggt hus på östra sidan av torget (nr 11 på bokens karta) där tidigare hissbolaget Graham Brothers legat. Se sid 32.

Om avsikten med vandringen är att väcka intresse för den förestående läsningen av boken, bör man inte referera sista kapitlet. Visserligen har mycket av handlingen berättats under vandringens gång, men man kan inte förstöra en så innehållsrik bok. Det går bara att berätta en bråkdel under denna vandring.

Stockholms stadsarkiv

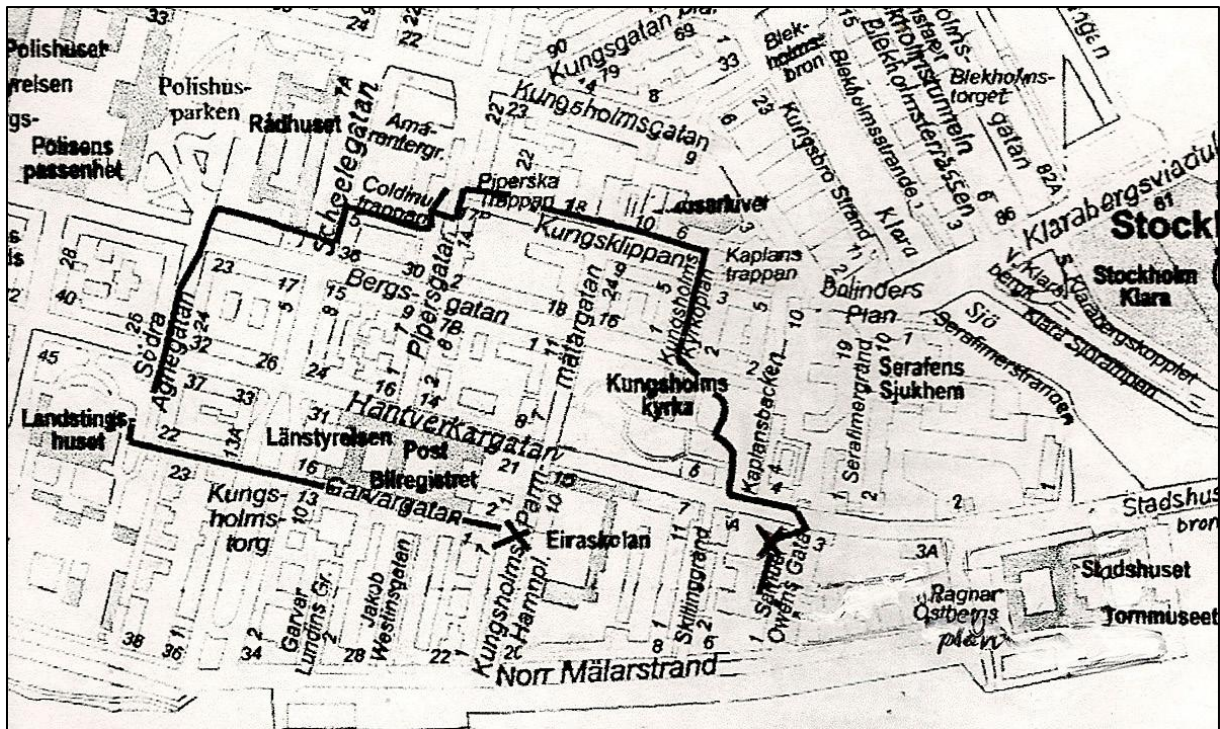
År 1943 invigdes sju våningar djupa magasin i Kungsklippan. Läsesal och kontor invigdes 1959. Lokalerna byggdes till och moderniserades 2004.

I linje med Stockholms stads vision om ett Stockholm i världsklass är Stadsarkivet inriktat på att göra den stora informationsmängd som arkivet förvaltar tillgänglig för alla medborgare. Det handlar om arkivhandlingar från stadens och länets myndigheter, föreningar och privatpersoner från 1400-talet fram till idag. Genom ansvaret för e-arkiv Stockholm, där Stockholms stads gemensamma digitala information ska lagras, långtidssäkras och göras tillgänglig, arbetar Stockholms stadsarkiv för att utveckla och förstärka sin roll som informationsresurs.

Per Anders Fogelström i Stockholms stadsarkiv

Författaren Per Anders Fogelström deponerade i september 1976 en sin handskriftssamling i Stockholms stadsarkiv. Samlingen består av handskrifter, vilka Per Anders Fogelström under årens lopp inköpt på bokauktionskammaren i Stockholm. Handskriftssamlingen består till större delen av två stora serier, Typografica, innehållande handlingar rörande fastigheter i Stockholm, samt Biografica, som utgöres av handlingar rörande enskilda personer, till största delen stockholmare.

Mats Hayen, redaktör på Stockholms Stadsarkiv

Karta över vandringen på Kungsholmen efter Mödrar och Söner

Stockholms Stadshuset invigt på midsommaraftonen 1923

PERSONER I MÖDRAR OCH SÖNER AV P.A.FOGELSTRÖM (1991)

Carla Lundström, f. Dahlberg 1842, bodde på Hantverkargatan 4 till 1857, dotter till

Konrad Dahlberg, först bokhållare i det Westinska garveriet till 1857, sedan kamrer vid Karlsviks klädesfabrik, död 1862

Hadar Lundström, Carlas man, 30 år äldre än Carla, anställd vid Åkerlinds kakelugnsfabrik

Konrad Lundström, f. 1864, Carlas son, anställd vid Ekmans mekaniska snickerifabrik, senare kamrer på en grossistfirma

Wilhelmina Westerlund, f. Dahlberg, Carlas syster, f. 1844

Lilly Holm, arbeterska på Paulis parfymfabrik, väntar barn med Konrad Lundström

Gustaf Bengtsson, 30 år, f.d. arbetskamrat med Konrad L. på Ekmans snickerifabrik, ombeds av Konrad att gifta sig med Lilly för att barnet skall födas inom äktenskapet

Rolf Bengtsson, f. 21/3 1888, Lillys och Konrad L:s son, utbildar sig till brevbärare

Rosa, Rolfs flickvän sedan fru, sömmerska, bor i Tegeltraven

Amalia Holm, Lillys mor, arbetar som buteljapperska på S:t Eriks bryggeri, omkommer i en trafikolycka på Hantverkargatan 1890

Tore Holm, Lillys far, anställd vid Bolinders som hantlangare och städare

Agda Holm, Lillys syster, cigarrflicka först i en enkel snusbod, senare i en finare affär på Regeringsgatan, g.m. **Rudolf Stenberg**, posttjänsteman, tre barn

Margit Gren, Konrads arbetskamrat på grossistfirman, först sambo senare gift med honom.

Sidan bör kopieras till deltagarna på vandringen. Kopiera även bokens karta.

Arbetsuppgifter till vandringen på Kungsholmen efter *Mödrar och Söner*

Författare (inte alla är med i texten)

1. Carl Michael Bellman *Epistel nr 27 och Epistel nr 48* (f.d. Kungsholms glasbruk och Rålambshovsparken)
2. Per Anders Fogelström *Möten i skymningen* (har filmats), *Vävarnas barn, Krigens barn, Mödrar och söner*
3. Lars Forssell *Kungsholmen blues* ur *Vänner* (Fleminggatan)
4. Henschen, Helena, *I skuggan av ett brott* (Norr Mälärstrand 24, uppgift 48)
5. Ivan Oljelund *Det hände på Kungsholmen* (Fleminggatan)
6. Barbro Lindgren *Kungsholmens ros* (Kungsholmens strandpromenader ur hundperspektiv)
7. Ivar Lo-Johansson *Stockholmaren* (f.d. Karolinska institutet)
8. Liza Marklund *Studio Sex*. (Kronobergsparken, Polishuset m.fl. ställen)
9. Åsa Nilsson *Tunnare än blod* (Polishuset och S:t Görans sjukhus)
10. Maria Sandel *Vid svältgränsen, Familjen Vinge, Virveln, Mannen som reste sig*
11. Sigfrid Siwertz *Ekotemplet, Glasberget* (Serafimerlasarettet) *Glasberget* har filmats
12. Sjövall-Wahlöö *Det slutna rummet* (Polishuset och Bergsgatan)
13. August Strindberg *Röda rummet* (f.d. Karolinska institutet, Piperska Muren)
14. Olov Svedelid *Världen som var Kungsholmen* (hela Kungsholmen, Svedelid bodde på S:t Eriksgat. 12)
15. Lars Widding *Sorundasviten: På ryttmästarns tid, Majors avsked, 1812, Svanesång* (Serafimerstranden)
16. Naima Wifstrand *Med och utan paljetter* (Fleminggatan)
17. Per Wästberg *Eldens skugga* (Parmmätargatan)

Arkitekter och byggnader

18. Kungsholms kyrka (Mattias Spieler) www.svenskakyrkan.se/kungsholm
19. Stadshuset (Ragnar Östberg) och dess funktion www.stockholm.se
20. Rådhuset (Carl Westman) samt rådhusets funktion
21. Polishuset och polismuseet (Gustaf Lindgren) www.museer.polisen.se
22. Skarprättare Anders Gustaf Dalman och dödsstraffets historia (se Kungsholmsskivan)
23. Landstingshuset och dess funktion (Carl Christopher Gjörwell d.y.) www.landstinget.se
24. Stadsarkivet samt arkivets innehåll www.ssa.stockholm.se

Konstnärer

25. Einar Forseth och Prins Eugen (Stadshuset)
26. Carl Eldh och Christian Eriksson (Stadshusterrassen)
27. Aron och Gustaf Sandberg (Stadshuset, Stadshusterrassen och Rådhuset)

Vetenskapsmän, läkare och lasarett m. m.

28. J. J. Berzelius (Karolinska institutet)
29. Herbert Olivecrona (Permanska malmgården vid Kungsholmstorg, Serafimerlasarettet)
30. Sjukhus på Kungsholmen (Serafimerlasarettet, Garnisonssjukhuset, Karolinska institutet, S:t Görans, Kurhuset senare Eira sjukhus, Allmänna BB och Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, Grubbens som blev S:t Eriks sjukhus)

Företagare, industrier och arbetarrörelse

31. Edelcrantz, och Eldkvarn.
32. Samuel Owen och Stockholmshäxan (verkstäder vid Kungl. Myntet)
33. Garvarkungarna Jacob Westin d.y. och A.W. Lundin (Garvargatan)
34. Jean och C.G. Bolinder (Kaplansbacken, Bolinders plan)
35. S:t Eriks bryggeri och J. W. Smitt (Kungsholmstorg)
36. Kungl. Myntverket (Hantverkargatan 5)
37. Gustaf de Laval och Separator (Fleminggatan)
38. Strejker och lockouter – arbetarrörelsen växer fram
39. Salpetersjuderiet (Rålambshovsparken) använd Fogelströms *Vävarnas barn*

Historia kring Kungsholmen

40. S:t Erik, Stockholms skyddshelgon, och Birger Jarl, Stockholms grundläggare
41. Stockholmsstocken och Pojken och laxen - två sägner om Stockholms uppkomst
42. Piperska Muren (Karl och Christina Pipers levnadsöden) och andra malmgårdar
43. Isak Aron - judarnas historia i Stockholm och begravningsplatserna på Kungsholmen
44. Spårvägens historia med fokus på Kungsholmen

Övrigt

45. Från Klarabergsviadukten till Västerbron - strandpromenad på Kungsholmen
46. Riddarfjärden - från Lortfjärden till drickbart vatten!
47. Amaranterorden, Coldinuorden och Awazu- och Wallasisorden - något om 1700-talets ordensväsende
48. Människor och brott på Kungsholmen: Sydowska mordet och Flyborgska smällen
49. I Berglunds trädgård. (Se Fogelström, *En bok om Stockholm*)

Referenslitteratur till vandringen på östra Kungsholmen

- Biörn, Anders, *En kort relation om Kongsholmen* (1689). Nyutgåva Ryös antikvariat 1997.
- Berggren, Jan & Sandström, Sten, *I Tullens nya kvarter*. Tullverkets och Tullmuseets skriftserie 5. 2001
- Bolinder, Jean, *I skuggan av en verkstad*. Carlssons 2003.
- Conradson, Birgitta, *Kungsholmen öster om Fridhemsplan*. Stockholmia förlag 1994.
- ” ” *Från det yttersta Kungsholmen*. Stockholmia förlag 2000.
- Faye-Weyle, Eva- Åström, Johan, *Människor och brott – en resa i tiden*. A&W 2004. (uppgift 49)
- Fogelström, P.A., *En bok om Kungsholmen*. Bonniers 1965.
- ” ” *300 år på Kungsholmen*. Bonniers 1972.
- Forselius, T.M., *Upptäcktsresan i vardagens landskap*. I Kvinnornas litt.historia del 2. Författarförl.1988. (Maria Sandel) *Författarnas Kungsholmen*. 2 kassettband med uppläsning ur litterära verk. Red: Ruth Sylwan, Maria Trappgr. 5
- Grandien, Bo, *Stockholm i lågor*. Bonniers 1968.
- Gårdlund, Torsten, *Bolinders: en svensk verkstad*. 1945.
- Helmer, Hans-Göran, *Kungsholmen kors och tvärs*. Kungsholmens stadsdelsnämnd 1998.
- Högberg, Lena, *Människor kring en verkstad: Bolinders*. Stockholms Stadsmuseum 2000.
- Järbe, Bengt, *Sagornas och sägnernas Stockholm*. Tidens förlag 1969/1978.
- Mårtenson, Jan, *Slottet i staden*. W&W 1989. (om Tre Kronor)
- Norbelie, Harald, *Vårt Kungsholmen*. PM Bäckström Bokkonsult 1992.
- ” ” *Hänt och känt på Kungsholmen*. PM Bäckström Bokkonsult 1996.
- Sibbmark, Marie-Louise, *Stjärnan, solen och Kungsholms glasbruk*. Bellmansstudier 1998, Proprius. (Epistel 27) *Stockholm-Stadshuset*. Utgiven av Stadshusexpeditionen, tryckt hos A&W 1998.
- Sätherberg, Herman, *Lefnadsminnen: berättelser, reseintryck och sedemålningar m.m.* Haeggströms 1896. *Ulrika Eleonora eller Kungsholms kyrka*. Kungsholms församlingsråd 1989.
- Wickman, Mats, *Stadshuset i Stockholm*. Sellin & Partner Förlag AB 1993.
- Widding, Lars, *På jakt efter Pistolekors tid. Bilderna och dokumenten*. Gebers 1972.
- Kungsholmen vid sekelskiftet. Minnen från barndomen och skolan*. Kungsholmens läroverkelevförening 1902 med anledning av läroverkets 40-åriga tillvaro. Esselte Aktiebolag 1943.
- Wikström, Lars, *Kungsholmen intill 1700-talets början*. A&W 1975

KB:s Fogelströmmarkiv

Per Anders Fogelströms papper har inkommit till Kungliga biblioteket (KB) vid flera olika tillfällen. Det tidigaste förvärvet är inte en gåva av honom själv utan ett köp som KB gjorde 1958. Det är manuskriptet till *Sommaren med Monika* som gick på auktionen för talboken och med det följer ett brev som Fogelström skrev till ”den ev. köparen av detta manuskript”.

Huvudaccessionen inkom 1991 och består av 86 volymer och upptar nästan 5 hyllmeter. Den är ordnad och förtecknad av Fogelström själv och är även registrerad i handskriftskatalogen Ediffah (www.ediffah.se) fritt tillgänglig på Internet. Brev till Fogelström som ligger med i den här samlingen kräver tillstånd av familjen annars är materialet fritt tillgängligt för läsning i KBs Specialläsesal.

I Ediffah är även den senaste accessionen registrerad. Den inkom 2009 och var en gåva från en privatperson, även den samlingen är tillgänglig utan särskilt tillstånd.

Anna Höök, arkivarie vid Kungliga bibliotekets enhet för Handskrifter, kartor och bilder

Arbetarrörelsens framväxt

- 1882** Mäster Palm utger från Malmö den första socialdemokratiska tidningen i Sverige, Folkviljan.
- 1884** Metall-Ettan bildas
- 1885** Stockholms Järnarbetarförening
Tidningens Social-Demokraten börjar utkomma
- 1886** Branting inträder i Social-Demokratens ledning
- 1887** Tidningen Arbetet grundläggs av Axel Danielsson
- 1888** Metall-Ettan och Järnarbetarföreningen slås samman vid ett möte på Café International i Gamla stan, Svartmangatan 9-11
- 1889** SAP bildas.
- 1890** Första 1:a maj-demonstrationen **1939** 1:a maj hel helgdag
Åtta timmar verka för åtta kronors peng
åtta timmar fritt och åtta uti säng. **1919** försök med 8 tim. arbetsdag (48 tim.)
-)
I juni strejk vid Bolinders för högre löner
Socialdemokratin ställer upp med egna listor i riksdagsvalet. Branting var kandidat i den femte valkretsen, Maria och västra Kungsholmen.
Hela stockholmsbänken, 22 platser, hade återerövrats av liberalerna.
- 1896** Hjalmar Branting väljs in i riksdagen som första socialdemokratiska ledamot
- 1898** LO bildas
- 1899** Kooperativa förbundet bildas
- 1902** Stora rösträttsdemonstrationer i Sthlm med polisövergrepp och fängelsedomar.
Politisk storstrejk för rösträtten med 120 000 deltagare (15 maj). SAF bildas.
1921 Rösträttsreformen antas av Riksdagen
- 1909** Storlockout och storstrejk. 300 000 arbetare deltar, däribland vid Separator
- 1912** ABF bildas
- 1917** Hungerdemonstrationer i Västervik, Norrköping och Stockholm (Nytorget).
Socialdemokraterna regerar i koalition med liberalerna (19 okt. - 10 mars)
- 1920** 10 mars-27 oktober Brantings första regering

Ur Hans Haste, *Arbetarrörelsens historia* 1979 och Metalls hemsida
Sammanställningen granskad av Margareta Ståhl, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

Några industrier på Kungsholmen som omnämns i *Mödrar och Söner*

Bolinders (Y), grundad 1845 av bröderna Jean och Carl Gerhard Bolinder. Först låg verkstaden i Kaplansbacken 10, utvidgades sedan att omfatta hela området nedanför Kvarnberget vid Klara sjö. Omkr. 1900 var antalet arbetare 1000. 1930 revs verkstäderna på Kungsholmen. Gjuteriets spis- och kamintillverkning hade 1909 flyttat till Kallhäll, nu flyttade resten. Maskintillverkningen flyttade till Eskilstuna och slogs ihop med Munktells.

Chokladfabriken Sture (J) (Malvan i Maria Sandels roman *Virveln*) övertogs av AB Förenade Chokladfabrikerna som bildades 1910. Bolaget kallades Choklad-Thule och var mest känt för Tulopastillen. Låg på Fridhemsgatan 44-48 och hade 1924 200 arbetare.

Ekman's mekaniska snickerifabrik låg i början av Fleminggatan 1870. På 1890-talet hade företaget 240 anställda och flyttade till Sundbyberg. Tillverkade prefabricerade småhus, monteringsfärdiga kyrkor, flyttbara sjukhusbaracker m.m. Leveranser till kungen av Spanien och sultanen av Turkiet bl.a. Lades ner 1907.

Karlsviks klädesfabrik (2)

Grundare Carl Heineman 1857 blev 1877 Karlsviks gjuteri (kvar till omkr.1910) och Palmcrantz vapenfabrik. Tegeltraven var Karlsviks arbetares bostadshus vid Fridhemsplan. Uppfördes i slutet av 1890-talet. Hade torrklosett i varje uppgång. 214 lägenheter de flesta med ett rum och kök, med som mest ända upp till 1 600 invånare.

AB Separator fram till 1963 namnet på **Alfa-Laval AB**, grundades 1878 och låg på Kungs.holmen fr.o.m. 1883. Kvar till 1964 då företaget flyttades till Tumba. 1878 utvecklade Gustav de Laval och dansken L.C. Nielsen oberoende av varandra de första kontinuerligt arbetande separatorerna. Separators tegelröda kontorsbyggnad från 1901 ingår i Tekniska Nämndhuset. John Bernström anställd som chef för Separator 1887-1915, drygt 1000 arbetare. Han hade varit med om att starta SAF 1902, först Sveriges Verkstadsförening.

Pauli parfymfabrik (K) 1841-1906 Fleminggatan 41 men rivet, nu HSB:s huvudkontor.

S:t Eriks bryggeri grundades 1859 och hade på 1860-talet mellan 30 och 40 anställda. I slutet av 1800-talet Sveriges största med 250 anställda samt säsongsarbetande dalkullor. Låg först vid Kungsholmstorg i den Permanska malmgården från 1600-talet. 1888-1890 tillkom en stor tegelbyggnad som revs omkr.1980. Kvarvarande tegelbyggnad från 1902 rymmer nu Pressens Hus. Bryggeriet hade ångdrift, vatten togs direkt från Mälaren. Lades ner 1929.

Sporrongs verkstäder, Knapp- och metallvarufabrik (A), grundad 1666 som gördelmakarverkstad, övertogs 1842 av Carl Claes Sporrong. Flyttade till Kungsholmen 1898 och blev kvar till 1964. Det första företag som tillämpade 8 timmars arbetsdag, redan 1894.

Åkerlinds kakelfabrik (3) grundad 1840 av Olof Åkerlind. Han var då utex. apotekare men mötte mamsell Stina Lisa Westin i 25-årsåldern och blev hennes fosterson. Hon hade en tomt vid Pilgatan med en vanskött kakelfabrik som Åkerlind fick överta. Tillverkade praktkakelugnar på export och vedbesparande kokkakelugnar. Åkerlind sålde sin fabrik 1860-talet till Lavals ångturbinsbolag. Å. kallades Kakelin och var känd som en underhållande festprisse.

Graham Brothers grundades av de två skotska bröderna Alexander och Patrick Graham. Deras första företag var ett sågverk på Gotland, men den ene av bröderna hade jobbat en tid hos en stor hisstillverkare i USA och efter dessa erfarenheter började de 1887 ägna sig åt hisstillverkning. De öppnade verkstad på Garvargatan 13. Hissarna blev en stor succé, och efter några år blev deras lokaler för små. 1907 flyttades produktionen till Ursvik i Sundbyberg. Produktionen ökade hela tiden, och de flesta hus som byggdes med hiss fick hissar som var tillverkade av Graham Brothers.

